

Енеїда
Іван Котляревський

Іван Петрович Котляревський – талановитий драматург і поет, один з родоначальників української літературної творчості. Всесвітню славу Котляревський здобув завдяки міфічно-гумористичній поемі «Енеїда», яка є пародією на сюжет однойменного творіння Вергілія. «Енеїда» з яскравим гумором оповідає про пригоди Енея, вимушеного втекти зі зруйнованої еллінами Трої. Автор надав античним реаліям український колорит, наділив богів та героїв крутими козацькими характерами.

Іван Петрович Котляревський

Енеїда

Частина перша

1.[1 – Еней – один з героїв античного міфу про Трою. Син Анхіза, царя міста Дардана в Малій Азії, і богині Венери. Після зруйнування греками Трої поплив, виконуючи волю богів, до Італії і після ряду пригод, що склали зміст «Енеїди» римського поета Публія Вергілія Марона, поклав початок Римській державі. // Троя (або Іліон) – стародавнє місто-держав в Малій Азії, в районі протоки Дарданелли. У кінці XIX ст. німецький археолог Генріх Шліман шляхом розкопок встановив місце, де стояла Троя. Оспіваний в «Іліаді» Гомера похід греків на Трою, здобуття і зруйнування ними міста відбулися у XII ст. до н. е. // Осмалених, як гири, ланців – троянці вискочили з палаючого рідного міста, тому – осмалені. Гири, гиравий – коротко острижений, взагалі: негарний, непоказний. // Ланець – гультей, розбишака. Лайливе слово, неодноразово зустрічається в творах Івана Котляревського. Походить від ландміліція (нім. Die Landmilitia) – > ланець – >- ланець. Ландміліцією були названі сформовані за указом Петра I від 2 лютого 1713 р. війська з розміщених на території України полків регулярної російської армії і спеціально на вербованих солдатів для несення охоронної та сторожової служби (див.: Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Спб., 1830. – Т. 5. – С. 13). Пізніше кількість ландміліцейських полків була збільшена. В 1722 р. до ландміліції була зарахована деяка частина українського козацтва. В наступні роки ландміліція не раз переформовувалась, в 1736 р. за поданням генерал-фельдмаршала Мініха була названа Українським міліцейським корпусом і мала в своєму складі двадцять кінних полків. У 1762 р. імператор Петро III наказав іменувати цей корпус просто Українським, і з того часу назва «ландміліція» офіційно перестала вживатися. В 1770 р. Український корпус був злитий з регулярною російською армією. Особливий податок, який платило населення України на утримання ландміліції, був скасований тільки на початку XIX ст.] Еней був парубок моторний

І хлопець хоть куди козак,
Удавсь на все зле проворний,
Завзятіший од всіх бурлак.
Но греки, як спаливши Трою,
Зробили з неї скирту гною,

Він, взявши торбу, тягу дав;
Забравши деяких троянців,
Осмалених, як гиря, ланців,
П'ятами з Трої накивав.

2.[2 - Юнона - в римській (Гера - в грецькій) міфології - дружина Юпітера (Зевса), покровителька жінок, покровителька шлюбів. Під час Троянської війни була на боці греків і переслідувала троянців, залишилася їхнім ворогом і після падіння Трої.] Він, швидко поробивши човни,

На сине море попускав,
Троянців насаджавши повні,
І куди очі почухрав.
Но зла Юнона, суча дочка,
Розкудкудакалась, як квочка, -
Енея не любила - страх;
Давно уже вона хотіла,
Його щоб душка полетіла
К чортам і щоб і дух не пах.

3.[3 - Венера - в римській (Афродіта - в грецькій) міфології богиня краси і кохання, дочка Зевса. Одна з легенд про Венеру - її любовне захоплення троянцем Анхізом, до якого богиня з'явилась на гору іда у вигляді пастушки і народила від нього сина Енея. Під час війни з греками допомагала троянцям. // Парис - один з синів троянського царя Приама, дядько Енея з боку батька, призвідець пагубної для його батьківщини війни з греками. За античною міфологією, до Париса з'явилися три богині - Гера, Афіна, Афродіта (відповідно у римлян - Юнона, Мінерва і Венера) - й попросили бути суддею у суперечці за яблуко, яке мусило дістатися найвродливішій з них. Гера обіцяла віддати йому у володіння велике царство - Азію, Афіна обіцяла славу полководця, Афродіта - найпрекраснішу жінку на землі. Парис віддав яблуко Афродіті. При її сприянні викрав у одного з грецьких царів Менелая дружину - прекрасну Єлену, що й послужило приводом для Троянської війни. // Путивочка - сорт невеликих круглих яблук.] Еней був тяжко не по серцю

Юноні - все її гнівив;
Здававсь гірчийший їй від перцю,
Ні в чім Юноні не просив;
Но гірш за те їй не любився,
Що, бачиш, в Трої народився
І мамою Венеру звав;
І що його покійний дядько,
Парис, Приамове дитятко,
Путивочку Венері дав.

4.[4 - Геба - дочка Юнони і Зевса, під час бенкетів підносила олімпійцям напитки богів - нектар і амброзію. // Гринджолята - зменшене від гринджоли - низькі й широкі сани з боками, що розширюються від передка. Також - маленькі дитячі санчата. Розкована гра неоднозначністю слова, часте вживання слів, серйозний зміст яких містить в собі гумористичний заряд - суттєва прикмета стилю «Енеїди». Богиня на дитячих саночках! // Павичка - коняка павиною масті, також - зменшене від пава. У римлян пава - птах Юнони. Добрий знавець народного побуту, художник Василь Онисимович Корнієнко в ілюстрації до «Енеїди» Котляревського (1909) витлумачив павичку буквально: запряжена в шлею пава, як лебідь у відомій байці, летить у небесах поверх хмар, за нею на гринджолах - Юнона. В лібретто до опери «Енеїда» Миколи Карповича Садовського сцена відвідин Юноною бога вітрів Еола відкривається словами: «З верховини Олімпу спускаються саночки, запряжені павичкою. В саночках сидить Юнона, убрана в старосвітське убрання...» І далі: «Юнона сідає знову на свої саночки і злітає на Олімп» (Лисенко М. Збір. творів: У 20 т. - К., 1955.

- Т. 7. - С. 44). Для оперної умовності птах в упряжці пасує. Однак чому Юнона виїздить саме на санях, а не на якомусь колісному екіпажі, як у перших двох виданнях поеми? Справа у тому, що в XVII-XVIII ст. і навіть пізніше сани широко застосовувалися не тільки зимою, а й у літню пору, надто в болотистих і лісистих місцевостях. До того ж, що в даному разі головне, ізда на санях вважалася більш почесною, ніж на колесах, тому знатні особи, насамперед духовного сану, при парадних виїздах, безвідносно до пори року, віддавали перевагу саням (адже богиня Юнона іде до бога Еола). // Кибалка - старовинний жіночий головний убір у вигляді високої пов'язки на голові, з двома довгими кінцями, які спадали на спину. Носили тільки заміжні жінки. // Мичка - пучок приготовленого для пряжі волокна конопель або льону. Один кінець насадженої на гребінь мички звисав, мов коса, вниз, і з нього пряля сукала нитку. Тут: пасмо волосся, що вибивалося в молодиці з-під кибалки, або взагалі коса. З'являтися на людях з відкритою косою, чи навіть пасмом волосся, що виглядає з-під головного убора, заміжній жінці не годилося. // Взяла спідницю і шнурівку - тобто спідницю і керсет, старосвітський жіночий убір. Керсет не мав рукавів, його одягали поверх вишиваної сорочки, стягували спереду при фігурі шнурівкою. Одягали тільки разом з спідницею. І спідницю, і керсет шили по можливості з кращих, яскравих тканин, прикрашених усами (див. коментар: I, 14), та ін. // Еол - бог вітрів, жив на плавучому острові Еолії.] Побачила Юнона з неба,

Що пан Еней на поромах;
А те шепнула сука Геба...
Юнону взяв великий жах!
Впрягла в гринджолята павичку,
Сховала під кибалку мичку,
Щоб не світилася коса;
Взяла спідницю і шнурівку,
І хліба з сіллю на тарілку,
К Еолу мчалась, як оса.

5.[5 - Поставила тарілку з хлібом - коли молодиця йде в гості, то, за звичаєм, вона дарує хазяїнові хлібину, притому спечену у власній печі.]«Здоров, Еоле, пане-свату!

Ой, як ся маєш, як живеш? -
Сказала, як ввійшла у хату,
Юнона. - Чи гостей ти ждеш?..»
Поставила тарілку з хлібом
Перед старим Еолом-дідом,
Сама же сіла на ослін.
«Будь ласкав, сватоньку-старику!
Ізбий Енея з пантелику,
Тепер пливе на морі він.

6.[6 - Суціга - собачий син, розбишака, пройдисвіт.] Ти знаєш, він який суціга,

Паливода і горлоріз;
По світу як іще побіга,
Чиїхсь багацько вилле сліз.
Пошли на його лихо злее,
Щоб люди всі, що при Енеї,
Послизли і щоб він і сам...
За сее ж дівку чорнобриву,
Смачную, гарну, уродливу
Тобі я, далебі, що дам».

7.[7 - Дей же його кату! - вигук, що означає подив з досадою. За значенням близький до: «Ти глянь! Така досада!» // Імена вітрів з античної міфології: Борея - холодний північний або північно-східний вітер. Нот - теплий південний вітер, тиховій. Зефір - західний весняний

вітер, який приносив дощі. Евр – східний або південно-східний вітер, який приносив засуху.] «Гай, гай! ой, дей же його кату!

Еол насупившись сказав. –
Я все б зробив за сюю плату,
Та вітри всі порозпускав:
Борей недуж лежить з похмілля,
А Нот поїхав на весілля,
Зефір же, давній негодай,
З дівчатами заженився,
А Евр в поденщики найнявся, –
Як хочеш, так і помишляй!

8.[8 – Трістя – трясовина, грузьке болото. Іван Франко до записаної у рідних Нагуевичах примовки «Іди в трістї та в болото!» додав пояснення: «Трісте тут у значенні тростина, що росте на болоті» (Франко. Приповідки. – Т. 3. – С. 225). // Чвирк – залишок після вторинної перегонки горілки.] Та вже для тебе обіщаюсь

Енееві я ляпас даять;
Я хутко, миттю постараюсь
В трістя його к чортам загнать.
Прощай же! швидче убирайся,
Обіцянки не забувайся,
Бо послі, чуеш, нічичирк!
Як збрешеш, то хоча надсядся,
На ласку послі не понадся,
Тоді від мене возьмеш чвирк».

9. Еол, оставшись на господі,
Зібрав всіх вітрів до двора,
Велів поганій будь погоді...
Якраз на морі і гора!
Все море зараз спузирило,
Водою мов в ключі забило,
Еней тут крикнув, як на пуп;
Заплакався і заривався,
Пощарпався, увесь подрався,
На тім'і начесав аж струп.

10.[9 – Півкопи – двадцять п'ять копійок. Еней пообіцяв дати Нептуну хабара – півкопи. Для бога Нептуна (в «Енеїді» боги – переодягнене вище панство, знать) та й для пана Енея півкопи – мала сума. Цим самим підкреслювалася скарєдність і жадоба Нептуна до грошей. В другій частині поеми, влаштовуючи поминки по батькові Анхізові, Еней кидає півкопи в дарунок простолюдинові («З кишені вийнявши півкіпки, Шпурнув в народ дрібних, як ріпки»). Отже, і згадана сума хабара богові моря розрахована на комічний ефект. А яка була реальна ціна грошей на Україні в другій половині XVIII ст.? Певне уявлення дають, приміром, збережені в архівах описи та оцінка в грошах майна козаків і селян Менської та Борзнянської сотень Чернігівського полку, знищеного пожежами у 1766 р. Описів чимало, ціни на ту саму річ, будівлю, тварину вказані багато раз, причому в різних селах. Вони такі: хата рублена з сінями і прикомірком – від 10 до 25 крб., комора рублена – 3 крб., віз під коней – 40–50 коп., плуг – 12 коп., відгодована свиня – 1 крб. 50 коп., вівця – 50 коп., гуска – 10 коп., курка – 2 коп., кожух звичайний – 1 крб. 20 коп., смушева шапка – 30 коп., чоботи – 20–30 коп. (Див.: Сумцов Н. Ф. К истории цен в Малороссии /К. с. – 1887. – Т. 7. – Кн. 2. – С. 696–697). Звичайно, вказані ціни порівнювати з сучасними не можна. Інша доба, інша економічна система, інші виміри.] Прокляті вітри роздулися,

А море з лиха аж реве;
Слізьми троянці облилися,
Енея за живіт бере;

Всі човники їх розчухрало,
Багацько війська тут пропало;
Тоді набрались всі сто лих!
Еней кричить, що «я Нептуну
Півкопи грошей в руку суну,
Аби на морі штурм утих».

11.[10 - Дряпичка, дряпичник - той, хто оббирає кого-небудь, здирник. Походить, певне, від слова драпач - шаповал, який очищає виготовлену шкіру від шерсті дротяною щіткою.] Нептун іздавна був дряпичка,

Почув Еней голосок;
Шатнувся зараз із запічка,
Півкопи для його кусок!..
І миттю осідлавши рака,
Схвативсь на його, мов бурлака,
І вирнув з моря, як карась.
Загомонів на вітрів різно:
«Чого ви гудете так різно?
До моря, знаєте, вам зась!»

12.[11 - До ляса - польський ідіоматичний вислів, що означає втечу. // Світелка - невелика світлиця, парадна кімната в хаті, будинку.]
От тут-то вітри схаменулись

І ну всі драла до нори;
До ляса мов ляхи шатнулись,
Або од іжака тхори.
Нептун же зараз взяв мітелку
І вимів море, як світелку,
То сонце глянуло на світ.
Еней тогді як народився,
Разів із п'ять перехрестився;
Звелів готувати обід.

13.[12 - Шальовки, шалівки - тонкі, неширокі дошки, якими оббивають (шальють) стіни, стелю, дах. Означення соснові - один із зразків точної передачі Котляревським життєвої правди. Шальовки кращі - соснові. Просякнуті живицею, вони порівняно стійкі проти гниття. // Лемішка - див. коментар: I, 27.] Поклали шальовки соснові,

Кругом наставили мисок;
І страву всякую, без мови,
В голодний пхали все куток.
Тут з салом галушки лигали,
Лемішку і куліш глitalи
І брагу кухликом тягли;
Та і горілочку хлистали, -
Насилу із-за столу встали
І спати послі всі лягли.

14.[13 - Дудка - див. коментар: I, 28. // Очіпок - головний убір заміжньої жінки у формі шапочки, інколи з подовжнім розрізом ззаду, який зашнуровують, стягуючи сховане під ним волосся. Венера, так само як і Юнона, одягла святковий убір української молодиці, але вже інший, вишуканіший, яскравіший, як подобає богині краси й кохання, та ще й молодшій за віком від Юнони. Замість аскетичної кибалки, що лишає відкритим тільки лице, у неї грезетовий, тобто парчевий, очіпок. // Кунтуш з усами люстровий (люстрин - дорога шовкова тканина з глянцем; уся - нашивками із золотої і срібної тасьми). Кунтуш - верхній жіночий одяг. Мав одкидні й розрізні рукава, так звані вильоти. Жінки могли носити кунтуш і зовсім без рукавів. Він мав вилоги на грудях, у талії щільно стягувався гапликом без пояса. // Ходить на ралець - по нарочитим

(помітнішим) праздникам ходить на поклон с подарками (К.). Венера хоча і йде до Зевса «на ралець», проте не бере з собою хліба і не веде мови про подарунки, як це робила Юнона під час відвідання Еола (І, 4). Ритуали під час відвідання рідного батька – не обов'язкові, а давати хабара – суперечить життєвій правді. Натомість вона бере батька слізьми.] Венера, не послідня шльоха,

Проворна, враг її не взяв,
Побачила, що так полоха
Еол синка, що аж захляв;
Умилася, причепурилась
І, як в неділю, нарядилась,
Хоть би до дудки на танець!
Взяла очіпок грезетовий
І кунтуш з усами люстровий,
Пішла к Зевесу на ралець.

15.[14 – Зевес – у грецькій міфології (у римській – Юпітер) бог грому і блискавки, найстарший між небожителями. В «Енеїді» Котляревського інколи фігурує під іменем Йовиш, на польський лад. // Сивуха – звичайна, невисокого гатунку горілка, недостатньо очищена. // Восьмуха – восьма частина кварта (близько 125 грамів). // Кварта – кухоль, десята частина відра (К.). У добу феодалізму на Україні, навіть у кінці XVIII ст., після ряду заходів уряду Російської імперії по уніфікації мір і ваги, спостерігається їх велика різноманітність. Іноді просто неможливо перевести давню міру на сучасну систему мір. «...Не тільки кожне місто і містечко, але навіть багато продавців мали свої особливі міри. Так... для міряння рідини служили: відро, відерце, кварта, яких містилося в казенному державному відрі 24. Зустрічається також міряння куфами, барилами, носатками, але ці останні були власне не мірами, а посудиною тільки приблизної величини, так, наприклад, куфа містила 18-40 відер» (Попытка к уравниению мер и веса в Малороссии XVIII в. /К. с. – 1889. – № 7. – С. 231). // Йон – бач. // У свинки грати – Микола Гоголь так описує цю гру: «На утрамбованій і твердій землі стають у коло; кожний перед собою має ямку, в яку тикає кінцем палиці. Посередині кола трохи більша ямка, в яку той, що перебуває за колом, гонить тяж палицею м'яч. Ті, хто стоять колом, намагаються не пустити м'яча в ямку посередині. Але, відбиваючи його палицею, кожний повинен зараз же ткнути її на своє місце, бо той, хто пасе свинку (гонить м'яч), заволодіє місцем, ставлячи у вільну ямку свою палицю, а хто гавив, – буде замість нього гонити м'яч» (Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. – М., 1952. – Т. 9. – С. 512).] Зевес тогді кружав сивуху

І оселедцем заїдав;
Він, сьому випивши восьмуху,
Послідки з кварта виливав.
Прийшла Венера, іскривившись,
Заплакавши і завіскрившись,
І стала хлипати перед ним:
«Чим пред тобою, милий тату,
Син заслужив таку мій плату?
Йон, мов в свинки, грають ім.

16.[15 – Згідно з «Енеїдою» Вергілія, Енееві було призначено стати засновником міста Рима і могутньої Римської держави, основоположником великої династії правителів. // Як вернеться пан хан до Криму – тобто, ніколи того не буде. Кримське ханство було ліквідоване і приєднане до Російської імперії 8 квітня 1783 р. // Нар.: Як хан долізе до Криму (Номис. – С. 109).] Куди йому уже до Риму?

Хіба як здохне чорт в рові!
Як вернеться пан хан до Криму,
Як жениться сич на сові.
Хіба б уже та не Юнона,

Щоб не вказала макогона,
Що й досі слухає чмелів!
Коли б вона та не бісилась,
Замовкла і не камезилась,
Щоб ти се сам ій ізвелів».

17.[16 - Я в правді так твердий, як дуб - порівняння бере початок у язичеській міфології. У стародавніх греків дуб - дерево Зевса, у римлян - Юпітера. Відповідно в язичників-слов'ян дуб пов'язаний з культом бога грози і блискавки - Перуна.] Юпітер, все допивши з кубка,

Погладив свій рукою чуб:
«Ох, доцю, ти моя голубка!
Я в правді твердий так, як дуб.
Еней збудує сильне царство
І заведе своє там панство;
Не малий буде він панок.
На панщину весь світ погонить,
Багацько хлопців там наплодить
І всім ім буде ватажок.

18.[17 - Дідона - за античними легендами, фінікійська царівна, яка заснувала місто-державу Карфаген на африканському узбережжі Середземного моря. // Мосць - величність. // Іди, небого - тут у значенні: сердешна, бідолаха. // Понеділкувати - поширений у давні часи звичай постити в понеділок. // У цей день не виконували важкі роботи й такі, що вимагали тривалого часу, наприклад прядіння. Понеділкували тільки одружені жінки. Але вже на початку XX ст. відомий український етнограф Микола Сумцов констатував відмирання цього звичаю: «...Додержання посту в понеділок... нині місцями практикується старими жінками з приурочуванням давнього звичаю до святого понеділка» (Сумцов Н. Бытовая старина в «Энеиде» Й. П. Котляревского: Сб. Харьк. историко-филолог. о-ва. - Харьков, 1905. - Т. 16. - С. 155).] Заїде до Дідони в гості

І буде там бенкетовать;
Полюбється і він мосці
І буде бісики пускати.
Іди, небого, не журися,
Попонеділкуй, помолися,
Все буде так, як я сказав».
Венера низько поклонилась
І з панотцем своїм простилась,
А він її поцілював.

19. Еней прочувався, проспався
І голодрабців позбирав,
Зо всім зібрався і уклався,
І, скільки видно, почухрав.
Плив-плив, плив-плив, що аж обридло,
І море так йому огидло,
Що бісом на його дививсь.
«Коли б, - каже, - умер я в Трої,
Уже б не пив сеї гіркої
І марне так не волочивсь».

20.[18 - «Голе троянство» геть вибилося із харчових запасів. Вперше і востаннє за весь час їхнього мандрування Котляревський не називає наїдків, а говорить просто «чогось попоїли».] Потім до берега приставши

З троянством голим всім своїм,
На землю з човнів повстававши,
Спитавсь, чи є що їсти їм?
І зараз чогось попоїли,

Щоб на путі не ослабіли;
Пішли, куди хто запопав.
Еней по берегу попхався,
І сам не знав, куди слонявся,
Аж гульк - і в город причвалав.

21.[19 - У цій строфі подається характеристика Дідони. Ні тут, ні далі Котляревський прямо не зображає і не називає її царицею. Перед нами - українська молодиця, вдова заможного пана середньої руки. Спосіб характеристики Дідони, як і інших персонажів «Енеїди», - це перелік рис, якостей, у даному разі тільки позитивних, які складають той характер. Перша оцінка дещо побіжна: «розумна і моторна». Потім, звернувши нашу увагу на Дідону, оповідач розгортає ширшу характеристику. Йде ряд означень: «трудяща», за ним - паралельне означення-синонім у вищому ступені: «дуже працююча». Далі - ще позитивні риси: «весела», «гарна». Як бачимо, змальовано народний ідеал молодиці. Найважливіша прикмета того ідеалу - працюючість. З шести означень ідеалу жінки працюючості відведено два, одне з них у вищому ступені (єдиний у строфі прикметник вищого ступеня). Звернімо увагу: на останньому місці - «гарна». У щойно змальованих образах Венери і Юнони майже все зосереджено на зовнішності, уборах, а тут бачимо зовсім інше. Убори Дідони будуть не менш уважно й любовно виписані далі, тут же йдеться виключно про моральні якості, вдачу, життєві обставини. Дуже багато буде важити для Дідони прибуття троянців, надто великі надії пов'язує цариця та її близькі з появою Енея. Перед потенціальним женихом насамперед викладається найважливіше з народного погляду - якості молодої вдови як людини і хазяйки. Далі в усій поемі таку пильну увагу до моральних рис, особистої вдачі зустрінемо тільки один раз - при змальюванні майбутньої дружини Енея Лависі, народного ідеалу дівчини на виданні. А тепер звернімо увагу на означення «сановита», яке стоїть після «веселої», «гарної», замикаючи перелік достоїнств Дідони. Справа в тому, що воно не зовсім прикладається до українського народного ідеалу жінки, взяте з іншого смислового ряду. В «Словнику української мови» зафіксовано два значення слова сановитий: 1) який має високий сан, чин; 2) показний, величний з вигляду. Тільки тут, в одному з семи означень-похвал Дідона наближається до цариці. Воно було б на місці у ряду: «мудра» («розумна» має більш практичний, житейський відтінок), «могутня», «милостива» і т. ін. Чому ж слово «сановита» опинилося в чужому для нього лексичному оточенні? Справа в тому, що перед нами - травестія. Взятє з іншого (царського, великопанського) шару лексики, поняття в невластивому йому оточенні створює певний комічний ефект. Воно заховалося в самому кінці останнього рядка характеристики і ненав'язливе, ледве помітно виглядає звідти, мов краєчок царської мантиї з-під плахти молодиці. На ідеал української жінки падає травестійно-гумористичний відсвіт, весь він немов пройнятий любовно-іронічним усміхом автора. Наступне слово «бідняжка» ніби маскує, а насправді підсилює гумористичний мотив - сановита бідняжка!] В тім городі жила Дідона,

А город звався Карфаген,
Розумна пані і моторна,
Для неї трохи сих імен:
Трудяща, дуже працююча,
Весела, гарна, сановита,
Бідняжка - що була вдова;
По городу тогді гуляла,
Коли троянців повстрічала,
Такі сказала ім слова:

22.[20 - Звертаючись із запитаннями до троянців, Дідона перелічує різні види мандрівок людей у давні часи. Передовсім згадано чумацькі валки на Дон та у Крим. Як відомо, основним товаром чумацького промислу в ці краї були сіль і риба. Потім названо переселення з одного краю України в інший («виходці-бурлаки»). На початку 90-х років XVIII ст.

частина запорожців частково сушею, частково морем переселилася на «подаровані» царицею Катериною II землі між річками Кубань і Єя, утворивши там Військо чорноморське. Здогади, що Котляревський в мандрах троянців відбив і цей історичний епізод, не мають реальних підстав. Нарешті – мандри на прощу до Києва, Почаєва та інших місць паломництва.] «Відкіль такі се гольтіпаки?

Чи рибу з Дону везете?
Чи, може, виходці-бурлаки?
Куди, прочане, ви йдете?
Який вас враг сюди направив?
І хто до города причалив?
Яка ж ватага розбишак!»
Троянці всі замурмотали,
Дідоні низько в ноги пали,
А вставши, їй мовляли так:

23.[21 – Мана – привид, міраж. Ману пускати – дурачити, морочити. // Вирва – викуп, який бере на весіллі з нареченого брат молоді. У переносному значенні також – хабар. В три вирви – дати відкупного в потрібному розмірі, синонім до «втришия прогнати».] «Ми всі, як бач, народ хрещений,

Волочимся без талану,
Ми в Трої, знаєш, породжені,
Еней пустив на нас ману;
Дали нам греки прочухана
І самого Енея-пана
В три вирви вигнали відтіль;
Звелів покинути нам Трою,
Підмовив плавати з собою,
Тепер ти знаєш, ми відкіль.

24.[22 – Постоли, також личаки – простонародне взуття з цілого шматка шкіри без пришивної підошви, яке звичайно взували з онучами, прив'язуючи до ніг мотузками чи ремінцями (волоками). // Кожух – верхній чоловічий одяг, звичайно з непокритої тканиною овечої шкіри, хутром до середини, довгий, з великим коміром. // Свита – простонародний верхній одяг з домотканого сукна. // Пеня – напасть, біда.] Помилуй, пані благородна!

Не дай загинуть головам,
Будь милостива, будь незлобна,
Еней спасибі скаже сам.
Чи бачиш, як ми обідрались!
Убрання, постоли порвались,
Охляли, ніби в дощ щеня!
Кожухи, свити погубили
І з голоду в кулак трубили,
Така нам лучилась пеня».

25.[23 – Тоді Великдень був би нам! – до фразеологізму «Великдень раз у рік» Іван Франко дає таке пояснення: «Се одно з найбільших, а у нашого народа таки найбільше свято» (Франко. Приповідки. – Т. 3. – С. 398).] Дідона гірко заридала

І з білого свого лиця
Платочком сльози обтирала:
«Коли б, – сказала, – молодця
Енея вашого злапала,
Уже б тогді весела стала,
Тогді Великдень був би нам!»
Тут плюсь – Еней, як будто з неба:
«Ось, осьде я, коли вам треба!
Дідоні поклонюся сам».

26.[24 - Піл - широкі, грубі дошки, покладені в хаті між піччю з того боку, де черінь і припічок, та протилежною стіною. Піл служить ліжком і лавою. Ширина його - близько двох метрів, щоб упоперек могла вільно лягти доросла людина. // І іли сім'яну макуху - макуха - вижимки чи збой з конопляного сім'я, вживали як десерт або легку закуску.] Потім з Дідом обнявшись,

Поцілювались гарно всмак;
За рученьки біленькі взявшись,
Балакали то сьак, то так.
Пішли к Дідоні до господи
Через великі переходи,
Ввійшли в світлицю та й на піл;
Пили на радощах сивуху
І іли сім'яну макуху,
Покіль кликнули їх за стіл.

27.[25 - З полив'яних мисок - з мисок, покритих зсередини поливою, особливим склоподібним сплавом. // Свинячу голову до хрину - ритуальна страва. У слов'ян-язичників дикий кабан (вепр) уважався священною твариною, його приносили в жертву богам, починали з нього, як ритуальної страви, трапезу. Потім поряд з дикою або на зміну їй прийшла домашня свиня. Таке ж ритуальне значення мала страва з домашньої птиці, зокрема індики. З вепром пов'язаний культ верховного бога Перуна, з домашньою птицею - культ життєдайної, плодоносної матері-землі (див.: Боровский Я. Е. Мифологический мир древних киевлян. - К., 1982. - С. 52-53). Спосіб приготування: «Свинячу голову очистити, вимити і поставити варитися; натерти хрину, зажарити його з маслом, покласти туди борошна, розвести трішки бульйоном, покласти сметани і закип'ятити з невеликою кількістю солі; вийняти зварену голову, відділити від неї нижню щелепу і подавати» (Маркевич. - С. 162). // Локшину на перемену - говорять ще «на перемижку» - про легші страви, які подають між м'ясними. // Локшина - «замісити пшеничне тісто на яйцях, розкачати в тонкий корж, нарізати вузькими смужками і зварити у воді з маслом або на молоці» (Маркевич. - С. 157). // Куліш - густа юшка з пшона. «Змити крупу або пшоно в горшку, залити водою і зварити з олією, коров'ячим маслом або свинячим салом» (Маркевич. - С. 153). // Лемішка - «піджарити гречаної муки, розвести її солоним кип'ятком; скласти в горщик, поставити в піч на одну годину; подавати з піджареною на коров'ячому маслі або на олії цибулею» (Маркевич. - С. 156). // Зубці - кутя з очищених зерен ячменю, зварена з потовченим і пересіяним на сито конопляним сім'ям. // Путря - «зварити кутю з ячменю; викласти її в ночовки, обсипати житнім солодом, добре перемішати, викласти в діжечку, залити солодким квасом, поставити в тепле місце на добу» (Маркевич. - С. 157). // Кваша - колись одна з популярніших страв («борщ, каша, третя кваша»). «Взяти житнього борошна, гречаного і солоду, висипати в діжечку, розмішати горячою водою (але не кип'ятком), дати півгодини або годину побродити; добре закип'ятити другу воду і розводити на смак, щоб було рідше або густіше, хто як любить; поставити на печі на тепле, щоб прийняло кислоту, тоді варити в горшку і подавати» (Маркевич. - С. 156). В квашу також часто кладуть для смаку і гостроти сушені груші, сливи чи якісь інші фрукти. // Шулики - порізані на невеликі кусочки пшеничні коржі, залиті розведеним медом разом з м'ятим у макітерці маком. Наїдки тут і у всіх подальших картинах бенкетування троянців автор перелічує в тій послідовності, у якій їх подавали на стіл. Звичайно, останніми подавали солодкі страви, послідовно: путря, кваша, шулики, причому кожна наступна страва була солодша за попередню. Хотілося б звернути увагу на шанобливе ставлення в той час до їжі. Під час святкового бенкетування козаки могли кидати в грязь і топтати дорогі убори, сипати грішми, але ніколи не могли собі дозволити зневажливого ставлення до хліба, їжі взагалі. І обідаючи після тривалого морського походу, і бенкетуючи цілими днями, троянці все

підбирають, «як на вечері косарі» (IV, 29). Адже не годилося ставити на стіл чергову страву, коли в мисках ще залишалася попередня. Цікаво, що Котляревський у «Енеїді» жодного разу не згадує картоплі, хоч її за життя письменника почали культивувати на Україні. Досить швидко вона вийшла в число головних городніх культур. У «Салдацькому патреті» (1833), перелічуючи виставлені на ярмарку овочі, Квітка-Основ'яненко називає і «картохлі, що вже швидко хліб святий з світу божого зженуть».] Тут ілі розніи potravи,

І все з полив'яних мисок,
І самі гарніі приправи
З нових кленових тарілок:
Свинячу голову до хрину
І локшину на переміну,
Потім з підлевою індик;
На закуску куліш і кашу,
Лемішку, зубці, путрю, квашу
І з маком медовий шулик.

28.[26 - За панським столом, можливо, кожен гість мав кубок. Одначе за давньою народною традицією обносили і частували всіх гостей по колу однією чаркою. В народних звичаях живе цілий кодекс правил, хто і в якій послідовності підносить гостям чарку, з кого починати частування. // Мед, пиво, брагу, сирівець - названі найдавніші відомі в нас напої. Перелік по низхідній, від кращого до найдешевшого - сирівцю, єдиного в цьому ряду безалкогольного напою. // Калганка - горілка, настояна на калгані (трава, корінь якої вживається також у народній медицині). // Ялівець (Juniperus) - рослина родини кипарисових, росте кущами, рідше невеликими деревами. Він і зараз поширений на Україні. Використовується як декоративне дерево. Має гострий смолистий запах. Дим з ялівця (плоди і стебла тліють на гарячому вугіллі) має лікувальні властивості. // Горлиця - давній український танець. Танцюють парок: дівчина («горлиця») і парубок. Пісня до танцю часто варіюється, імпровізується залежно від обставин. У піснях такого типу тільки перший куплет рідко зазнає якихось змін. Подаємо ближчий до Котляревського в часі запис пісні, опублікований у 80-х роках минулого століття з приміткою: «Останні два куплети виконував Семен Степанович Гулак-Артемівський», відомий український композитор і співак, автор опери «Запорожець за Дунаєм». // Ой дівчина-горлиця // До козака горнеться; // А козак, як орел, // Як побачив, так і вмер. // Умер батько - байдуже, // Вмерла мати - байдуже, // Умер милий, чорнобривий, // Жаль мені його дуже. // І за батька «отче наш», // І за матір «отче наш», // За милого ж душу // Танцювати мушу // (Пісні, думки і шумки руського народу на Подоллі, Україні і в Малоросії. - К., 1885. - С. 128). // Зуб - танок, який танцювали під сопілку. Один з різновидів сопілки називається «зубівка». // Дудка, інакше «дуда», «коза», «волинка» - музичний інструмент, що складається з шкіряного міха і вставлених у нього двох, інколи трьох трубок. На одній, як на сопілці, грають мелодію, інші дають фон, незмінний тон (див. також коментар: I, 37). // По балках - танцю чи пісні під такою назвою виявити не вдалося. В перших двох виданнях «Енеїди», здійснених без участі Котляревського, було: «Ой, ненько, на цимбалах грали». // Санжарівка - темпераментний розгульний танець. Приспівки до «санжарівки»: // Ішли дівки з Санжарівки, // А за ними два парубки; // А собаки з маківок, // Гав-гав на дівок. // Ой дівчина кумина // Поїхала до млина. // Зачепила в сухий пеня // Та й стояла цілий день. // Продай, мамо, дві корови, // Купи мені чорні брови, // На колодці стояти // Та на хлопців моргати. // Чом, чом боса ходиш? // Чому чобіт не заробиш? // Ой не жалуй дурнички, // Купи нові черевички! // (Закревський Н. Старосветский бандуриста. - М., 1860. - Кн. 1. - С. 75). // У чотирьох «граючих» рядках 28-ї строфи першої частини «Енеїди» блискуче виявився дивовижний музикальний слух Котляревського (він грав на скрипці). Спробуємо проаналізувати звукову інструментовку рядків. Тут необхідне вдумливе вчитування в текст, вслухування в мелодію і

наростаючий темп. // «Бандура горлиці бриньчала» – чуються перебори струн бандури в помірному темпі. «Сопілка зуба затинала» – прискорення темпу і підвищення тону; після двох «бринь» попереднього рядка (причому перше тихіше – «ба», друге голосніше – «бринь») – три такти сопілки, кожний голосніший попереднього: «со» (глухий приголосний і голосний), «зу» (дзвінкий приголосний і низький, приглушений голосний), «за» (той же дзвінкий приголосний, але вже в парі з високим голосним). «А дудка грала по балках» – вступає інструмент, голосніший, ніж два попередніх, з іншим забарвленням тембру, росте темп: після «ду-ду» ідуть варіації. // «Санжарівки на скрипці грали» – даліше підвищення темпу і тону. Завдяки нагромадженню дзвінких приголосних та свистячих рядок немов зіграний на скрипці. Вслухаймося у вступні акорди: «с», «н», «ж» – на два такти – «ду-ду» – три перебори пальців скрипаля, три порухи смичка. Звернімо увагу на те, що інструменти починають звучати у певній наступності. Першою – порівняно неголосна бандура, за нею голосніша – сопілка, потім ще голосніша – дудка. І нарешті всіх покриває цариця музики скрипка. Народним танцям властивий органічний синкретизм, єдність ритму танцю, музики, співу. Пісня для танцю втілює його ритм і дух, без нього вона, як і без мелодії, за висловом Лесі Українки, «тільки наполовину жива». Одяг, в якому виходять на круг, а особливо взуття («Дам лиха закаблукам, Закаблукам лиха дам! Дам лиха закаблукам, Дістанеться й передам») часто фігурують в піснях до танцю, і не просто так, до слова, а тому, що вони є неабиякою складовою частиною святкового дійства. Демонструють не тільки силу і вправність у танці, а й одяг, убори. Недарма дробушкам, чоботам і свиткам присвячений окремий рядок коментованої строфи. // Дробушка – жіноча картата плахта, вважалася особливо нарядною. Плахта – верхній одяг типу спідниці, зроблений із двох, зшитих до половини кусків картатої шерстяної тканини. Святкове вбрання. З народної пісні: // Вийди, вийди, молодице, з відром по водицю, // Нехай же я подивлюся на плахту-дрібницю. // (Собрание русских народных песен с их голосами. – СПб, 1805. – С. 182).] І кубками пили слив'янку,

Мед, пиво, брагу, сирівець,
Горілку просту і калганку,
Купивсь для духу яловець.
Бандура горлиці бриньчала,
Сопілка зуба затинала,
А дудка грала по балках;
Санжарівки на скрипці грали,
Кругом дівчата танцювали
В дробушках, в чоботах, в свитках.

29.[27 – Проворну, чепурну і гарну – народний ідеал дівчини, прикмети названі в порядку їх важливості. Пор. змалювання молодиці Дідони (I, 21), дівки на виданні Лависі (IV, 21-22). // Юпка – верхній жіночий одяг у вигляді довгої корсетки, переважно з рукавами. За призначенням близька до сучасного легкого демісезонного пальта чи плаща. // Запаска – жіноче вбрання, що заміняє спідницю. Кусок чорної, звичайно шерстяної тканини (власне запаска) обвивався кругом стану так, щоб кінці його сходилися попереду. Поверх запаски у вигляді фартуха був кусок тканини синього кольору (попередниця). Запаску і попередницю підперізували червоним поясом. У Ганни запаска з фланелі (франц. flanelle) – дорогої фабричної тканини. Святкове вбрання її, так само як Дідони та Енея, пошито не з домотканого полотна та сукна, а з купованих тканин, що в ту пору могли дозволити собі тільки заможні люди. // Стьонжки, стьожки – кісники. // Ковтки – сережки. // Третяк – потрійне притоптування в танці. Часто викликають у танець, особливо дівчата, не словами, а танцем. Вихилясом – танцюють, нахиляючись то вправо, то вліво, приваблюють, розпалюють свою пару, заглядають їй в очі, викликаючи на круг. Чому в танець з Енеем іде не Дідона, а її молодша сестра, дівка Ганна? Тому що молодицям та ще вдовам не годилося танцювати разом з дівчатами та парубками, тим більше не годилося вдові з першого знайомства припрошувати

до танцю парубка. Прийнято, розпочавши, танцювати до тих пір, поки грають музики. Вийти з танцю раніше, особливо парубкові, означало показати слабкість. Хто доведе свою пару до найбільшої втоми – той кращий танцюрист (див.: К. с. – 1898. – Т. 61. – Кн. 4. – С. 10 другої пагінації).] Сестру Дідона мала Ганну,

Навсправжки дівку хоть куди,
Проворну, чепурну і гарну;
Приходила і ся сюди
В червоній юпочці баевій,
В запасці гарній фаналевій,
В стьонжках, в намисті і ковтках;
Тут танцювала викрутасом,
І пред Енеем вихилясом
Під дудку біла третяка.

30.[28 – Гоцак – те саме, що тропак – народний танець. // Гайдук – народний танець. Садив гайдука – танцював навприсідки. // Не до соли – примовка «Тепер мені не до солі» пішла від народного оповідання, відомого у варіантах. Наводимо поданий у «Трудах» Павла Чубинського, підготовлених у 70-х роках минулого століття: «Послав батько сина за сіллю, дав йому гривню грошей. Купив син солі, скільки було сказано йому, ще шага й виторгував з тих грошей; всипав сіль у заполу та й іде додому. По дорозі був шинок, а в шинку тому гра музика, люди танцюють, аж діл гуде. Надійшов туди наш парубок і дуже йому заманулося потанцювати, а в кишені шаг мулить. // – Музико, грай мені одному! – погукнув парубок, віддав того шага і почав танцювати, аж хата мала, а він закида ноги, і вприсідки, і через ногу, усяк було. Затанцювався парубок, а сіль потроху сиплеться з заполи. Що майне він ногою, то сіль так і поросне по хаті. А люди стоять округи та й приказують йому саме під ногу, мов знарошне приграють: // – Ой, парубче, сіль сиплеться, ой, парубче, сіль сиплеться! // А парубок зайшовся так, що й себе не тямє, та все ім: // – Тепер мені не до солі, коли грають на басолі! Тепер мені не до солі, коли грають на басолі! // Ходив, ходив парубок, поки аж відтанцював свого шага. Стала музика і він став. Глянув – аж сіль уся на долівці, ще сам він і порозтирав її ногами. // Скривився парубок та в сльози: // – А бодай його лиха година знала! Що ж тепер тато скажуть! // Потяг собі, сердега, додому» (Чубинський. – Т. 2. – С. 379). // Здавна на Україні, так само як у Росії та Білорусії, сіль, як переважно привозний продукт першої необхідності, цінилася високо і витрачалася економно. Сіль була важливим, коли не основним, продуктом чумацького промислу. Знали сіль «кримку» і «бахмутку». Першу одержували від випаровування на сонці морської води в Криму, другу – від випаровування на спеціальних сковородах добутої з соляних колодязів води. Колодязі знаходилися на березі невеликої річки Бахмутки в нинішньому Донбасі. Віля солеварень виникла укріплена слобода, потім – місто Бахмут (тепер Артемівськ, великий центр соледобувної промисловості). Свідчать, що «бахмутка» була більш дрібною і вважалася кращою на смак (див. також коментар: IV, 45). Страви прийнято було варити без солі. Її ставили на стіл окремо. Звідси й звичай зустрічати гостей найдорожчим у господарстві – хлібом і сіллю. Хліб і сіль на столі – ознака достатку. Розсипати сіль не те що з торби – солянки вважалося в народі недоброю прикметою (посваритися).] Еней і сам так розходився,

Як на аркані жеребець,
Що трохи не увередився,
Пішовши з Гандзею в танець.
В обох підківки забряжчали,
Жижки од танців задрижали,
Вистрибовавши гоцака.
Еней, матню в кулак прибравши
І не до соли примовлявши,
Садив крутенько гайдука.

31.[29 - Варенуха - «Хлібне вино або наливка, варені з сухими плодами, медом і пряним корінням» (К.).] А послі танців варенухи

По філіжанці піднесли;
І молодиці-цокотухи
Тут баляндраси понесли;
Дідона кріпко закрила,
Горшок з вареною розбила,
До дуру всі тоді пили.
Ввесь день весело прогуляли
І п'яні спати полягали;
Енея ж ледве повели.

32.[30 - Про піч багато хто з молодших та й старших уже не має певного уявлення. Споконвічний неодмінний атрибут житла, хранительниця вогню й тепла, з припічком та черінню, уже майже відійшла в минуле. Зараз тільки інколи в селянських хатах, на кухні, продовжують ставити печі менших, ніж раніше, розмірів і меншою черінню над ними, скоріше як данину традиції, ніж з практичної потреби. На черені, яка нагрівається, коли топлять піч, сплять, сушать зерно, в тому числі просо, перед тим як везти його шеретувати на пшоно. // Просо відоме ще з доісторичних часів як зернова культура. Згадується в дуже давніх зразках народної творчості: «А ми просо сіяли, сіяли...» Традиційно просо займає досить значне місце в харчовому раціоні українського народу. В повсякденному побуті пшоняна каша або куліш - звичайна страва. А в козацьких походах, чумацьких та бурлацьких мандрах пшоняна каша з салом, у піст з рибю та олією - перший наїдок.] Еней на піч забрався спати,

Зарився в просо, там і ліг;
А хто схотів, побрів до хати,
А хто в хлівець, а хто під стіг.
А деякі так так хлиснули,
Що де упали - там заснули,
Сопли, харчали і хропли;
А добрі молодці кружали,
Поки аж півні заспівали, -
Що здужали, то все тягли.

33.[31 - Оренда, оранда - корчма. У святкові дні тут збиралися на гуляння, танці. Назва «оранда» походить від того, що корчмарі за право торгувати горілкою платили в державну казну належний податок (брали в аренду). // У неділю на селі, // У оранді на столі // Сиділи лірники та грали // По шелягу за танець. // Кругом аж курява вставала. // Дівчата танцювали // І парубки... // (Тарас Шевченко. Титарівна) // Кораблик - старовинний жіночий головний убір, переважно в середовищі панства і заможного козацтва. Висока шапка з парчі або бархату з хутряним ободком. Формою нагадувала кораблик, звідси й назва. Верх круглий, з дорогоцінної тканини, інколи винизаний жемчугом і дорогоцінним камінням, над лобом викроений гострим кінцем уверх (як ніс корабля), вуха залишалися відкритими. Ободок - завжди з чорного матеріалу, потилицю прикривав округло викроений чорний клапан. // І начепила ланцюжок - одягла прикрасу на шию. // Та і запаски не забула - Дідона одягла не таку запаску, яка була на її молодшій сестрі Ганні минулого дня. Знали ще запаску у вигляді полотняного білого передника, яку носили поверх спідниці заміжні, взагалі більш поважного віку жінки. // З вибійки платок - платок з вибитим на тканині візерунком, який наноситься вручну за допомогою різьбленої або набірної дерев'яної дошки. Платок, хустка - важлива деталь святкового жіночого одягу. Хустка відігравала також велику роль у ритуалах, увійшла в обряди та повір'я. Заручена дівчина пов'язувала руку судженого хусткою, яка служила символом їхнього вічного союзу. В третій частині «Енеїди» серед грішників фігурують і ті, що в дівчат «з кишень платки тягли».] Дідона рано ісхопилась,

Пила з похмілля сирівець;

А послі гарно нарядилась,
Якби в оренду на танець.
Взяла кораблик бархатовий,
Спідницю і карсет шовковий
І начепила ланцюжок;
Червоні чоботи обула,
Та і запаски не забула,
А в руки з вибійки платок.

34.[32 - Що од покійника украла - тобто потай взяла з майна свого покійного чоловіка Сіхея. // Каптан (рос. кафтан) - верхній чоловічий одяг з довгими полами; сукман, жупан, чумарка. // Пояс з каламайки - пояс з цупкої густої льняної тканини. Пояс був важливою деталлю чоловічого святкового одягу. На старовинних портретах старшина завжди підперезаний поясом, переважно червоного або зеленого кольору. Були пояси різних розмірів - «більшої руки» і «меншої руки». // І чорний шовковий платок - платок, плат у старі часи в чоловіків мав ширше призначення, ніж нинішня носова хустка. Використовувався як рушник, для накривання сидла тощо.] Еней же, з хмелю як проспався,

Із'їв солоний огірок;
Потім умився і убрався,
Як парубійка до дівок.
Йому Дідона підослала,
Що од покійника украла,
Штани і пару чобіток;
Сорочку і каптан з китайки,
І шапку, пояс з каламайки,
І чорний шовковий платок.

35.[33 - Ляси підпускати - весело, жартівливо заговорювати з ким-небудь, щоб втягти в розмову.] Як одяглись, то ізійшлися,

З собою стали розмовлять;
Наїлися і прийнялися,
Щоб по-вчорашньому гулять.
Дідона ж тяжко сподобала
Енея так, що і не знала,
Де дітися і що робить;
Точила всякіі баляси
І підпускала разні ляси,
Енею тільки б угодить.

36.[34 - У панаса грати - хто-небудь один із зав'язаними очима ловить інших. Кого піймає, той стає йому на зміну.] Дідона вигадала грище,

Еней щоб веселіший був,
І щоб вертівся з нею ближче,
І лиха щоб свого забув:
Собі очиці зав'язала
І у панаса грати стала,
Енея б тільки уловить;
Еней же зараз догадався,
Коло Дідони терся, м'явся,
Її щоб тільки вдовольнить.

37.[35 - Журавель - весільний танець (К.). Можна додати, що це взагалі народний масовий танець-пісня. У танці відтворюється поведінка, пози журавля (як ходить, скубе траву, злітає у повітря тощо). Здебільшого це робить ведучий, соліст-танцюрист. Інші учасники стоять у колі або біжать слідом за ведучим. Вони співають пісню, супроводжуючи текст її відповідними рухами та жестами. На весіллі звичайно водять «журавля» в понеділок, коли несуть снідання молодій. Якщо в селі була церква, то в

цей час мелодію «журавля» міг виконувати на дзвонах паламар. У сцені-жарті Марка Кропивницького «Лихо не кожному лиху – іншому й талан» пономар, вихваляючись своїм хистом, говорить: «...Спитаю: хто краще мене ударив би в дзвін – чи на «достойно», чи на «много літа»?.. Та хочби і «журавля». Текст «Журавля», опублікований за життя Івана Котляревського: // Да внадився журавель, журавель // До бабиних конопель, конопель! // Такий, такий журавель, // Такий, такий дибле // Конопельки шипле! // А я сьому журавлю, журавлю, // Кiem циби переб'ю, переб'ю! // Такий, такий журавель, // Такий, такий дибле, // Конопельки шипле! // (Вестник Европы. – 1829. – № 22. – С. 153). // Дудочка – народний дівочий танець, сольний, зараз відомий під назвою «козачок». У давнину його танцювали під акомпанемент дудки (волинки), звідки й назва. Зараз виконується на різних музикальних інструментах (скрипці, цимбалах, бандурі та ін.), однак при цьому зберігається характер музичного викладу, притаманний дудці. Текст пісні до танцю: // Ти ж мій дударіку, // Ти ж мій сподаріку, // Ти ж було селом ідеш, // Ти ж було в дуду граєш, // Ти ж мене забавляєш! // Тепер тебе немає, // Й дуда твоя гуляє, // І пищики запалися, // Возна кому досталися // (Вестник Европы. – 1829. – № 22. – С. 154). // Дудники інколи ходили від села до села, заробляючи грою на прожиття, як кобзарі або лірники. На таку думку наводять і слова «Ти ж було селом ідеш». Можливо, наведена пісня виникла в той час, коли мандрівні дудники почали відходити в минуле. Дудка лишила помітний слід у фольклорі, топоніміці, антропоніміці, що теж свідчить про її неабияку роль у культурному житті народу. // Хрешик – весняна гра, в котрій одна пара учасників гри ловить другу, яка після подачі сигналу розбігається, уникаючи переслідувачів; також танець-гра, під час якого хлопці й дівчата міняються місцями. Переважно гра дітей і підлітків, причому дівчат. Відомо кілька різновидів гри. // Горюдуб – гра, учасники якої стають парами, а той, хто «горить», стоїть спереду і за сигналом ловить одного із задньої пари, що роз'єднується, перебігаючи наперед. // Джгут – різновид гри в карти. Того, хто програв, б'ють джгутом (скрученим рушником) по долоні. Скажімо, скільки лишилося після закінчення гри на руках карт у дурня, стільки раз його били джгутом по руці. В «джгута» грали і без карт. // Хлюст – гра в карти. Взагалі хлюстом називається такий момент у грі, коли в одного чи кількох гравців на руках опиниться три карти однієї масті, або три козири, або три валети, або три тузи. Чий хлюст старший – визначають за старшинством карт, які його утворили. В пари – неясно, яка гра в карти мається на увазі. Може, вдвох, один на один? // Візок – поширена гра в карти, так звані «свої козири». Назва пішла від того, що тому, хто програв, дістається велика купа карт – «хоч возом вивозь» (див.: К. с. – 1887. – Т. 18. – Кн. 6-7. – С. 463-471). // Дамки – шашки. Закрита під кінець гри шашками противника, шашка переможеного вважається соромом для нього («Чорт мав порожнього кута»). // 36 – 37-ма – «ігрові» строфи. У перших виданнях «Енеїди» кожна строфа складалася з 20 рядків, потім сам Котляревський розбив двадцятирядкові строфи на дві десятирядкові. Тому тісна смислова єдність двох сусідніх строф у «Енеїді» спостерігається часто. Ігри не бенкет, де важко подати наїдки й напої з урахуванням забаганок кожного з присутніх окремо, і не обряд, де теж передбачені обов'язкові для всіх ритуальні дії. Грають «хто як і в віщо захотів». // Сцени бенкетування троянців у Дідони не раз перегукуються з травестіями «мандрованих дяків» – «Пісня світська» та «Великодна вірша», де фігурують біблійні персонажі, переодягнені в український одяг і наділені рисами українських селян. У «Великодній вірші» – «Давид гуслі підстроїв, козацької як дернув», з присутніх «всяк собі пару прибрав» і всі пішли у танець: // Перше навприсядки брали, // Потім били трепака, // А дівчата забивали // Підківками гоцака. // Як же взяли молодіці // По-своєму бушувати, // Аж погубили спідниці, // Так взяло їх розбирати». // Тут же «парубки в м'яча гуляли, деякі ж у жгута; дівки пісеньки співали; малі ж діти – у ката; хто хотів – навбитки бився» (Історія української літератури: У 8 т. – К., 1967. – Т. 2. – С. 57). // В «ігрових» строфах новаторська риса «Енеїди» порівняно з віршами-травестіями полягає в тому,

що з ряду ігор обособлено взятий «панас». Він служить зближенню Енея з Дідоною, рухає сюжет. Пара на довгий час, мов прожектором, вихоплена з маси. Індивідуалізації героїв у сучасному розумінні ще немає, але є типи, на розвитку стосунків яких тримається сюжет. У травестіях попередників Котляревського гри чи танцю, взятих з виразною метою характеристики окремих персонажів, вказати не можемо.] Тут всяку всячину іграли,

Хто як і в віщо захотів,
Тут інші журавля скакали,
А хто од дудочки потів,
І в хрещика, і в горюдуба,
Не раз доходило до чуба,
Як загулялися в джгута;
В хлюста, в пари, в візка іграли
І дамки по столу совали;
Чорт мав порожнього кута.

38. Щодень було у них похмілля,
Пилась горілка, як вода;
Щодень бенкети, мов весілля,
Всі п'яні, хоть посунься куда.
Енеєві так, як болячці
Або лихий осінній трясці,
Годила пані всякий день.
Були троянці п'яні, ситі,
Кругом обуті і обшиті,
Хоть голі прибрели, як пень.

39.[36 - Курили - пиячили, бенкетували. // Сподар - шанобливе звертання, зараз невживане. Мало значення: «господар» і «государ», «цар». І далі зустрічається в «Енеїді» (III, 1, IV, 127).] Троянці добре там курили,

Дали приманку всім жінкам,
По вечорницям всі ходили,
Просвітку не було дівкам.
Та й сам Еней-сподар і паню
Підмовив паритися в баню...
Уже ж було не без гріха!
Бо страх вона його любила,
Аж розум весь свій погубила,
А, бачся, не була плоха.

40.[37 - Грінку убить - виграти (К.), добре поживитися. Грінка - скибка хліба, помазана зверху чимсь істивним; або ще - підсмажена на сковорідці з жиром. У переносному значенні - взагалі шмат, кусок чогось позитивного. Нар.: Убив добру грінку. Грінка йому упала (Номис. - С. 207). // Мутив, як на селі москаль! - москаль - тут у значенні: солдат царської армії. На Україні до ліквідації козачого військового устрою знали тільки солдат-росіян. Пізніше назва «москаль» перейшла і на солдат-українців, взагалі людей будь-якої національності, коли вони служили в царській армії.] От так Еней жив у Дідони,

Забув і в Рим щоб мандровать.
Тут не боявся і Юнони,
Пустився все бенкетовать;
Дідону мав він мов за жінку,
Убивши добру в неї грінку,
Мутив, як на селі москаль!
Бо - хрін його не взяв - моторний,
Ласкавий, гарний і проворний,
І гострий, як на бритві сталь.

41. Еней з Дідоною возились,

Як з оселедцем сірий кіт;
Ганяли, бігали, казились,
Аж лився деколи і піт.
Дідона ж мала раз роботу,
Як з ним побігла на охоту,
Та грім загнав їх в темний льох...
Лихий їх зна, що там робили,
Було не видно з-за могили,
В льоху ж сиділи тільки вдвох.

42. Не так-то робиться все хутко,
Як швидко оком ізмигнеш;
Або як казку кажеш прудко,
Пером в папері як писнеш.
Еней в гостях прожив немало, –
Що з голови його пропало,
Куди його Зевес послав.
Він годів зо два там просидів,
А мабуть би, і більш прони́дів,
Якби його враг не спіткав.

43.[38 – Олімп – гора в північній Греції, на якій, згідно з міфологією, живуть боги. Тут стоять палаци Зевса та інших богів, збудовані й оздоблені богом ковальства Гефестом. Ворота в Олімп, коли боги виїжджають звідти на золотих колісницях, відкривають і закривають гори. Олімп – також символ верховної влади. // Мартопляс – гультей, гульвіса, блазень.] Колись Юпітер ненароком

З Олімпа глянув і на нас;
І кинув в Карфагену оком,
Аж там троянський мартопляс...
Розсердився і розкричався,
Аж цілий світ поколихався;
Енея лаяв на весь рот:
«Чи так-то, гадів син, він слуха?
Убрався в патоку, мов муха,
Засів, буцім в болоті чорт.

44.[39 – А то Венера все свашкує – свашкує – тут у значенні: сватає, зводить. // Свашка – жінка, яка порядкує на весіллі. // Котляревський консультував свого знайомого Дмитра Бантиш-Каменського, який писав «Историю Малой России». Згадуючи в своїй праці про особливості весільного обряду на Полтавщині, Бантиш-Каменський пише: «Коли молода приїжджає до хати молодого і відходить потім до покою, дружка й свашка керують нею; остання роздягає, кладе молоду в постіль». До слова «свашка» Бантиш-Каменський дає примітку: «Свашка зветься і мчалкою – пояснює п. Котляревський – від дієслова мчати, скоро переносити. У свашки вибирають, звичайно, жінку молодих років, сміливу, проворну, швидку» (Кирилюк Є. Іван Котляревський: Життя і творчість. – К., 1981. – С. 104-105).] Підіть гінця мені кликніть,

До мене зараз щоб прийшов,
Глядіть же, цупко прикрутіть,
Щоб він в шиньок та не зайшов!
Бо хочу я кудись послати.
Ійон, ійон же, вража мати!
Але Еней наш зледашив;
А то Венера все свашкує,
Енеечка свого муштрує,
Щоб він з ума Дідону звів».

45.[40 – Меркурій. – У римській міфології бог-вістун, покровитель мандрівників, купців, пастухів; син Юпітера і німфи гір Майї

(відповідно у греків – Герпес). Тут Меркурій одягнений візником-листоношею кінця XVIII – початку XIX ст. // Ладунка (пол. Iadunek) – тут поштова сумка з бляхою на ній, знаком того, хто перебуває на державній службі. Листоноші носили ладунку на грудях. Також ще – патронна сумка у кавалеристів, мисливців. // Ногайський малахай – довгий ремінний батіг (нагай), як у ногайців, тюркської народності, що зараз живе на Кавказі (переважно північ Дагестанської АРСР). Ногайцями у XVIII ст. називали кочівників біля узбережжя Азовського і Чорного морів, на підступах до Кримського ханства.] Прибіг Меркурій засапавшись,

В три ряди піт з його котив;
Ввесь ремінцями обв'язавшись,
На голову бриль наложив;
На грудях з бляхою ладунка,
А ззаду з сухарями сумка,
В руках нагайський малахай.
В такому наряді влізши в хату,
Сказав: «Готов уже я, тату,
Куда ти хочеш, посилай».

46.[41 – А то заліг, мов в грубі пес – грубою називали піч для обігрівання приміщення, яку топили з сіней. Звичайно груби були тільки в панських будинках. Нар.: Аби груба, то пес буде (Номис. – С. 169).] «Віжи лиш швидче в Карфагену, –

Зевес гінцеві так сказав, –
І пару розлучи скажену,
Еней Дідону б забував.
Нехай лиш відтіль уплітає
І Рима строїти чухрає, –
А то заліг, мов в грубі пес.
Коли ж він буде йще гуляти,
То дам йому себе я знати, –
От так сказав, скажи, Зевес».

47.[42 – Станя, стайня – приміщення, де тримають коней, конюшня. // Чортопхайка – легка бричка. // Оглобельна – коняка, запряжена в оглоблі, по центру. По боках оглобельної – коні припряжні, або ще кажуть підпряжні, орчикові.] Меркурій низько поклонився,

Перед Зевесом бриль ізняв,
Через поріг перевалився,
До стані швидше тягу дав.
Покинувши із рук нагайку,
Запряг він миттю чортопхайку,
Черкнув із неба, аж курить!
І все кобилок поганяє,
Що оглобельна аж брикає;
Помчали, аж візок скрипить!

48. Еней тогді купався в бразі
І на полу укрившись ліг;
Йому не снилось о приказі,
Як ось Меркурій в хату вбіг!
Смикнув із полу, мов псяюху.
«А що ти робиш, п'еш сивуху? –
Зо всього горла закричав, –
Ану лиш, швидче убирайся,
З Дідоною не женихайся,
Зевес поход тобі сказав!

49.[43 – Та швидко і не так задробиш – тобто задріботиш, побіжиш мерщій. // Дать халазію – відшмагати різками (К.); взагалі – одержати нагінку, прочуханку.] Чи се ж таки до діла робиш,

Що й досі тута загулявсь?
Та швидко і не так задробиш;
Зевес не дурно похвалявсь;
Получиш добру халазію,
Він видавить з тебе олію,
От тільки йще тут побарись.
Гляди ж, сьогодні щоб убрався,
Щоб нищечком відсіль укрався,
Мене удруге не дождись».

50.[44 - Мов Каїн, затрусивсь увесь - вираз походить від апокрифічних варіантів біблійного міфу про першого великого грішника людського роду братовбивцю Каїна (Буття IV, 11). Пор. у літописі (XIII ст.): «А князь (Мстислав) викрив Жирослава (свого боярина-зрадника) і прогнав його від себе, як ото прогнав бог Каїна з-перед лица свого, кажучи: «Проклят ти будь, стогнучи і трясучись на землі; бо розверзла земля уста свої прийняти кров брата твого» (Галицько-волинський літопис / Пер. Л. Махновця / Жовтень. - 1982. - № 7. - С. 25). Тут «стогнучи і трясучись на землі» - апокрифічний додаток. Нар.: Труситься, як Каїн (Номис. - С. 63). // Кабака - тютюн для нюхання, розтертий у порошок.] Еней піджав хвіст, мов собака;

Мов Каїн, затрусивсь увесь;
Із носа потекла кабака:
Уже він знав, який Зевес.
Шатнувся миттю сам із хати
Своїх троянців позбирати;
Зібравши, дав такий приказ:
«Як можна швидче укладайтесь,
Зо всіми клунками збирайтесь,
До моря швендайте якраз!»

51.[45 - А сам, вернувшася в будинки - у панських садибах будинками називалися тільки ті приміщення, в яких жила панська сім'я та її гості, люди «благородного звання». Двірська челядь, взагалі простолюди, жили в інших, службових приміщеннях. // Мізерія - злидні, мізерні пожитки.] А сам, вернувшись в будинки,

Свое лахміття позбирав;
Мізерії наклав дві скриньки,
На човен зараз одіслав
І дожидався тільки ночі,
Що як Дідона зімкне очі,
Щоб не прощавшись тягу дати.
Хоть він за нею і журився
І світом цілий день нудився;
Та ба! бач, треба покидати.

52. Дідона зараз одгадала,
Чого сумує пан Еней,
І все на ус собі мотала,
Щоб умудритися і їй;
З-за печі часто виглядала,
Прикинувшись, буцім куняла
І мов вона хотіла спати.
Еней же думав, що вже спала,
І тільки що хотів дати драла,
Аж ось Дідона за чуб хвать.

53.[46 - Крадькома виглядаючи з-за комина, Дідона довго вдавала, що не помічає зборів у дорогу зрадливого коханця, довго тамувала злість. Побачивши, що Еней хоче втікати, захопила його за чуприну, не проговорила, а просичала першу фразу: «Постій, прескурвий, вражий сину!»

Зразок алітерації: у кожному слові – глухий свистячий та шиплячий приголосний. Нар.: Не грій гадюки в пазусі, бо вкусить (Номис. – С. 58).] «Постій, прескурвий, вражий сину!

Зо мною перше розплатись;
От задушу, як злу личину!
Ось ну лиш тільки завертись!
От так за хліб, за сіль ти платиш?
Ти всім, привикши насміхатись,
Розпустиш славу по мені!
Нагріла в пазусі гадюку,
Що послі ізробила муку;
Послала пуховик свині.

54. Згадай, який прийшов до мене,
Що ні сорочки не було;
І постолів чорт мав у тебе,
В кишені ж пусто, аж гуло;
Чи знав ти, що таке гроші?
Мав без матні одні холоші,
І тільки слава, що в штанах;
Та й те порвалось і побилось,
Аж глянуть сором, так світилось;
Свитина вся була в латках.

55.[47 – Рожен – загострений кілок. // Хирний – хворобливий, жалюгідний.] Чи я ж тобі та не годила?

Хіба ріжна ти захотів?
Десь вража мати підкусила,
Щоб хирний тут ти не сидів». Дідона гірко заридала,
І з серця аж волосся рвала,
І закраснілася, мов рак.
Запінилася, посатаніла,
Неначе дурману із'їла,
Залаяла Енея так:

56.[48 – Кучма – кудлата, з нестриженого смушку бараняча шапка, папах. Це слово вживається також у переносному значенні: чуб, чуприна. В народі відомий неделікатний жарт, який вчиняють над малими дітьми. Жартові передують приблизно такий діалог: «Зробити тобі кучму?» – «Зробить». // «А яку ж тобі зробити кучму – велику чи малу?» – «Велику». Після цього охочого до великої кучми хапають за голову, боляче куйовдять чуб, з притиском проводять долонями супроти, щоб він стирчав у різні боки. Не пускають, поки не доведуть жертву до плачу.] «Поганий, мерзкий, скверний, бридкий,

Нікчемний, ланець, кателик!
Гульвіса, пакосний, пресидкий,
Негідний, злодій, еретик!
За кучму сю твою велику
Як дам ляща тобі я в пику,
То тут тебе лизне і чорт!
І очі видеру із лоба
Тобі, диявольська худоба,
Трясешся, мов зимою хорт!

57.[49 – Мандруй до сатани з рогами – перефразована лайка «Щоб тебе нечистий взяв!» (Номис. – С. 81). Не горів, не болів: зразу околів (про наглу смерть злого) (Там же. – С. 159). Щоб ви шаталися повік – один з тяжчих прокльонів, майже обов'язковий компонент кожної лайки. Ось давніший зразок такого прокльону з «Галицько-Волинського літопису» (XIII ст.): «Хай не буде йому (зрадникові боярину Жирославу) пристанку в усіх

землях, у руських і в угорських, і ні в яких же краях! Нехай ходить він, блукаючи, по землях! Хай жадає він харчу, а вина і пива скудно хай буде йому! І хай буде двір його пустим, і в селі його хай не буде живущого!» (Галицько-волинський літопис / Пер. Л. Махновця / Жовтень. – 1982. – № 7. – С. 26). // Окинемо поглядом увесь епізод з лайкою Дідони. 53 – 54-та строфи – присоромлення, виказування, перелік благодіянь невдячному коханцеві. Інший характер мають строфи 56-57. Вони становлять внутрішньо завершену мовно-художню цілісність. Дідона лає зрадливого коханця згідно з устояними фольклорними канонами. Довгий монолог Дідони завершує лайка-заклинання, лайка – ритуальне дійство. Виказавши все Енеєві, Дідона доступним їй способом творить над ним суд і кару. Перші чотири рядки 56-ї строфи – тринадцять лайливих слів. Один період, розділений на два речення тільки тому, що треба перевести дух. Тринадцять лайливих слів-ударів. Після них, розпаливши себе, молодиця переходить до словесної розправи. Словесно відтворені етапи розправи: ляпас і дряпання нігтями по обличчю. // У 57-й строфі від знищеного і розвінчаного Енея Дідона переходить до його братії. Тут уже не викриття, а лайка-заклинання, які, за виразом Олександра Потебні, є вивітряними язичницькими молитвами. Дідона накликає на троянців усі біди й нещастя, серед яких найстрашніше – «на чистому щоб поколіли», тобто вмерли наглою смертю. Несподівана, раптова смерть, без сповіді і причастя – ганебна. Тому воїни перед боем відправляли відповідні ритуали, несподівано опиняючись в смертельно небезпечному становищі, сповідалися і просили прощення один у одного. В поезії Шевченка: «Ой пішла я у яр за водою» дівчина закликає зрадливого коханого: // Побий тебе сила божа // На наглій дорозі.] Мандруй до сатани з рогами,

Нехай тобі присниться біс!
З твоїми сучими синами,
Щоб враг побрав вас всіх, гульвіс,
Щоб ні горіли, ні боліли,
На чистому щоб поколіли,
Щоб не оставсь ні чоловік;
Щоб доброї не знали долі,
Були щоб з вами злії болі,
Щоб ви шаталися повік».

58. Еней від неї одступався,
Поки зайшов через поріг,
А далі аж не оглядався,
З двора в собачу ристь побіг.
Прибіг к троянцям, засапався,
Обмок в поту, як би купався,
Мов з торгу в школу курохват;
Потім, в човен хутенько сівши
І їхати своїм велівши,
Не оглядався сам назад.

59.[50 – Аж занудило їй, небозі – небога – тут у значенні: бідолаха, сердешна.] Дідона тяжко зажурилась,
Ввесь день ні іла, ні пила;
Все тосковала, все нудилась,
Кричала, плакала, ревла.
То бігала, як би шалена,
Стояла довго тороплена,
Кусала ногті на руках;
А далі сіла на порозі,
Аж занудило їй, небозі,
І не встояла на ногах.

60.[51 – Паплюга – розпутна жінка.] Сестру кликнула на пораду,
Щоб горе злее розказать,

Енееву оплакати зраду
І льготи серцю трохи дати.
«Ганнусю, рибко, душко, любко,
Рятуй мене, моя голубко,
Тепер пропала я навік!
Енеем кинута я, бідна,
Як сама паплюга послідня,
Еней злий змії – не чоловік!

61. Нема у серця мого сили,
Щоб я могла його забути.
Куди мні бігти? – до могили!
Туди один надійний шлях!
Я все для його втратила,
Людей і славу занедбала;
Боги! я з ним забула вас.
Ох! дайте злля мні напиться,
Щоб серцю можна розлюбитись,
Утихомириться на час.

62.[52 – Пуцьверинка – пташеня. // Купідон, або Амур – син богині кохання Венери, за античними міфами, – маленьке чарівне хлоп'я з крильцями за плечима, луком і стрілами в руках. Кому Амур прониже своєю золотою стрілою серце в момент зустрічі з особою другої статі, той закохає. // Бахур – кохувач, залицяльник.] Нема на світі мні покою,

Не ллють слези із очей,
Для мене білий світ єсть тьмою,
Там ясно тільки, де Еней.
О пуцьверинку Купідоне!
Любуйся, як Дідона стогне...
Щоб ти маленьким був пропав!
Познайте, молодіці гої,
З Енеем бахурі всі схожі,
Щоб ворог кохливих всіх побрав!»

63. Так бідна з горя говорила
Дідона, життя свою кляла;
І Ганна що їй ні робила,
Ніякої ради не дала.
Сама з царицею горювала,
І слези рукавом витирала,
І хлипала собі в кулак.
Потім Дідона мов унишкла,
Звеліла, щоб і Гандзя вийшла,
Щоб їй насумоватись всмак.

64.[53 – Запичок – заглибина в комині печі різної величини, частіше з боку припечка і полу. Тому Дідона, щоб дістати кресало, «скочила на піл». В запичку, де завжди сухо, звичайно тримали кресало і трут. Трут робили з відвареного в гречаному попелі гноту, ганчірки або висушеного гриба, який через це мав назву трутовик. Іскра, одержана від удару залізного кресала об камінь, запалювала трут. Трут завертали в клоччя – грубе волокно, відходи під час обробки льону або конопель – і роздували вогонь.] Довгенько так посумовавши,

Пішла в будинки на постіль;
Подумавши там, погадавши,
Проворно скочила на піл.
І взявши з запички кресало
І клоччя в пазуху чимало,
Тихенько вийшла на город.
Ночною се було добою

І самой тихою порою,
Як спав хрещений ввесь народ.

65.[54 - Стояв у неї на городі - чому очерет складений на городі, а не в дворі, де стоять садибні будівлі, копиці сіна, соломи та ін.? У садибі двір (інколи обгороджений) - зовсім не те саме, що город. Город обробляється і на ньому можна ставити ожереди, копиці тощо тільки тоді, коли достигла городина зібрана, а нова ще не посаджена. У даному разі саме так стоїть справа зі скошеним на паливо очеретом. Його звичайно косять на самому початку зими, коли тільки став лід на стоячих водах і ще не випав великий сніг. Город, що спускається до низу, в цю пору пустує і на ньому зручно складати очерет. До весни увесь він чи більша частина його буде спалена. // Костер - тридцять кіп пов'язаного в кулі очерету. В копі - 60 кулів.] Стояв у неї на городі

В кострі на зиму очерет;
Хоть се не по царській породі,
Та де ж взять дров, коли все степ;
В кострі був зложений сухенький,
Як порошок, був уже палкенький,
Його й держали на підпал.
Під ним вона огонь кресала,
І в клоччі гарно розмахала,
І розвела пожар чимал.

66.[55 - Послала душу к чорту в ад - всі, хто накладає на себе руки, - вчиняє тяжкий гріх, якому немає прощення. Самогубцям уготовані вічні муки в пеклі (III, 71).] Кругом костер той запаливши,

Зо всей одежі роздяглась,
В огонь лахміття все зложивши,
Сама в огні тім простяглась.
Вкруг неї полом'я палало,
Покійниці не видно стало,
Пішов од неї дим і чад! -
Енея так вона любила,
Що аж сама себе спалила,
Послала душу к чорту в ад.

Частина друга

1. Еней, попливши синім морем,
На Карфагену оглядавсь;
Боровсь з своїм, сердега, горем,
Слізьми, бідняжка, обливавсь.
Хоть од Дідони плив поспішно,
Та плакав гірко, неутішно.
Почувши ж, що в огні спеклась,
Сказав: «Нехай ій вічне царство,
Мені же довголітне панство,
І щоб друга вдова найшлась!»

2. Як ось і море стало грати,
Великі хвилі піднялись,
І вітри зачали бурхати,
Аж човни на морі тряслись.
Водою чортзна-як крутило,
Що трохи всіх не потопило,
Вертілись човни, мов дурні.

Троянці з страху задрижали,
І що робити, всі не знали,
Стояли мовчки всі смутні.

3.[56 - Палінур - керманич на човні Енея. Згідно з легендою. Палінур був кинутий у море з волі богів, ворожих троянцям, а коли вибрався на берег, загинув від рук тубільців. Його ім'ям був названий мис на південно-західному узбережжі Італії, в області Луканія. В «Енеїді» Вергілія Еней ще зустрінеться з Палінуром у підземному царстві Плутона (Вергілій. - Кн. 6. - Ряд. 337-387).] Один з троянської ватаги,

По їх він звався Палінур;
Сей більше мав других одваги,
Сміленький був і балагур;
Що наперед сей схаменувся
І до Нептуна окликнувся:
«А що ти робиш, пан Нептун!
Чи се і ти пустивсь в ледащо,
Що хочеш нас звести нінащо?
Хіба півкопи і забув?»

4.[57 - Шпуге - дуже бризкає, хвилюється.] А далі після сеї мови

Троянцям він так всім сказав:
«Бувайте, братця, ви здорові!
Оце Нептун замудровав.
Куди тепер ми, братця, пійдем?
В Італію ми не доїдем,
Бо море дуже щось шпуге,
Італія відсіль не близько,
А морем в бурю їхать слизько,
Човнів ніхто не підкує.

5.[58 - Ацест - легендарний цар Сіцилії, родом з Трої. Цим пояснюється, що «Ацест Енею, як би брату, Велику ласку показав».] Ось тут земелька єсть, хлоп'ята,

Відсіль вона невіддалеку:
Сіцилія, земля багата,
Вона мені щось по знаку.
Дмухнім лиш, братця, ми до неї
Збувати горесті своєї,
Там добрий цар живе Ацест.
Ми там, як дома, очунаєм,
І, як у себе, загуляєм,
Всього у нього вдоволь єсть».

6. Троянці разом прийнялися
І стали веслами гребти,
Як стрілки, човники неслися,
Мов ззаду пхали їх чорти.
Їх сіцилійці як уздріли,
То з города, мов подуріли,
До моря бігли всі зустрічать.
Тут між собою розпитались,
Чоломкались і обнімались,
Пішли до короля гулять.

7.[59 - Як водиться у подібних випадках, несподіваних гостей почастиували тим, що тримали у запасі для такої нагоди, - салом, ковбасою, а оскільки вони з далекої морської дороги зголодніли, то подали їй тетерю (гарячу страву), яку можна приготувати нашвидкуруч: накришити у кип'яток сухарів, засмажити цибулею на олії, посолити - і тетеря готова. Сало -

воно ще не раз буде згадуватися в «Енеїді». З прадавніх часів його місце у харчовому раціоні українського народу дуже значне. Серед харчових припасів, які, збираючись на війну з рутульцями, готує військо царя Латина, на першому місці – сало і пшоно (IV, 98). З салом пов'язана велика кількість народних приказок, оповідань, анекдотів. Напр.: «Ой якби-то було так, щоб я царем стався – сало б ів, з салом спав, салом би вкривався». Ковбаса – традиційний спосіб її приготування: «Свиняче м'ясо з салом порізати на шматочки, посипати сіллю, перцем і цим фаршем наповнити вимиті свинячі кишки, спекти в звичайній печі, а перед подачею на стіл піджарити» (Маркевич. – С. 155). // Решето – господарська річ для просівання чого-небудь. До дерев'яного круглого обода знизу кріпиться сітка, через яку просіють (зерно, крупу). Те ж, що й сито, тільки в останнього густіша сітка (для борошна, товченої макухи та ін.). Решето чи щось інше, використовуване як хлібниця, ставили обов'язково посередині стола, щоб гостям було зручно брати нарізаний хліб. Хліб – усьому голова, споконвічна пошана до «святого хліба» глибоко коріниться в народній свідомості. Хлібина на покритому скатертиною столі – неодмінний атрибут патріархальної хати, надто в святковий час.] Ацест Енею, як би брату,

Велику ласку показав,
І, зараз попросивши в хату,
Горілкою почастовав;
На закуску наклали сала,
Лежала ковбаса чимала
І хліба повне решето.
Троянцям всім дали тетері
І відпустили на квартирі:
Щоб йшли, куди потрапить хто.

8.[60 – Пашкети в кахлях – «Не маючи пашкетних форм, заможні селяни готують цю страву в кахлях. Замішують пшеничне тісто з маслом і з молоком, обкладають цим тістом кахлю, перше змазавши її маслом, кладуть гусячі нирки, печінку, кусочки м'яса, заливають товченою печінкою, закривають все це краями того ж тіста і ставлять у піч пектись – поки буде готове» (Маркевич. – С. 157). // Кахлі – поширені і зараз керамічні плиточки для облицювання (облицювання) стін, печей тощо. // Сита – розведений водою мед або медовий відвар на воді. // Зразову до рижків печінку – зрази – страва з яловичини: скручений биток з м'яса, в даному разі з печінки, з начинкою. Рижки, рижики – істівні гриби.] Тут зараз підняли банькети,

Замурмотали, як коти,
І в кахлях понесли пашкети,
І киселю їм до сити;
Гарячую, м'яку бухинку,
Зразову до рижків печінку,
Гречаний з часником панпук.
Еней з дороги наливався
І пінної так нахлестався,
Трохи не виперсь з його дух.

9.[61 – В сей день його отець опрягся – Еней прибув до Сіцилії якраз через рік після смерті свого батька Анхіза на цій землі. Опрягся – в бурлескній манері, зневажливо, мов про скотину: помер. // Чикилдиха – назва гіршого гатунку горілки.] Еней хоть трохи був підпилий,

Та з розумом не потерявсь;
Він син був богобоязливий,
По смерті батька не цуравсь.
В сей день його отець опрягся,
Як чикилдихи обіжрався, –
Анхіз з горілочки умер.
Еней схотів обід справляти
І тут старців нагодовати, –

Щоб біг душі свій рай одпер.

10.[62 - Громчуя - об'єднана місцем проживання чи родом занять, або тим і другим спілі, нігті, людей. Громадські зібрання, сходи відігравали винятково важливу роль у суспільному житті. Показовий приклад - козацькі ради на Запорізькій Січі. // Нар.: Громада - великий чоловік. Як громада скаже, так і буде.] Зібрав троянську всю громаду

І сам пішов надвір до них,
Просить у їх собі пораду,
Сказав ім річ в словах таких:
«Панове, знаєте, трояне
І всі хрещеніі миряне,
Що мій отець бував Анхіз,
Його сивуха запалила
І живота укоротила,
І він, як муха в зиму, зслиз.

11.[63 - Поставити обід старцям - за давнім звичаєм, на похороні і поминках обов'язково влаштовували обід для старців.] Зробити поминки я хочу,

Поставити обід старцям -
І завтра ж - далі не одстрочу.
Скажіть: як здається вам?»
Сього троянці і бажали,
І всі уголос закричали:
«Енею, боже поможи;
Коли же хочеш, пане, знати,
І сами будем помагати,
Бо ми тобі не вороги».

12.[64 - Книш - хлібний виріб з пшеничного, інколи житнього і гречаного борошна; по краях тісто розпліскують коржем і завертають наверх так, що воно сягає тільки до половини книша. Зверху книш змазують салом або олією. Приготування книша з житнього і гречаного борошна: «Вчинити житнього тіста, замісити гречаним борошном; коли підійде, викачувати на столі; ліплять книші з допомогою ложки, яку опускають перед цим у розтоплений свинячий смалець. Зліпивши, сажають у піч, а виинявши, знову змазують смальцем» (Маркевич. - С. 154). // Коливо - ритуальне блюдо, обов'язкове на поминках; кутя з пшениці, розведена ситою. Перш, ніж приступити до страв під час поминального обіду, споживають коливо, обов'язково згадуючи при цьому добрим словом покійника: «Царство небесне, пером земля над ним! Нехай со святими почиває та й нас дожидає!...» (Номис. - С. 8). // Хазяїнів своїх ззивали - тобто сіцілійців, на землі яких у даний момент перебували троянці. // Сити із медом наситили - тобто розвели водою (квасом) мед; настояли мед на чому-небудь. // Пішла на дзвін дякам копа - копа - полтина (К.), тобто п'ятдесят копійок. Дати на дзвін - заплатити, щоб дзвонили в церкві за упокій душі. Нар.: Дзвонять за упокій душі (Номис. - С. 160).] І зараз миттю всі пустились

Горілку, м'ясо купувать,
Хліб, бублики, книші вродились,
Пійшли посуду добувають;
І коливо з куті зробили,
Сити із меду наситили,
Договорили і попа;
Хазяїнів своїх ззивали,
Старців по улицям шукали,
Пішла на дзвін дякам копа.

13.[65 - Подана в помірному гротескно-жартівливому тоні картина приготування поминального обіду. Поминки - не бенкет, багатий стіл з різноманітними та вишуканими наїдками й напоями, приправами та

делікатесами тут буде недоречним. Готуються звичайні, повсякденні страви. Аби тільки обід був добре приготовлений та щоб усім, хто прийде вшанувати покійного, вистачило їжі. На поминки кликати не обов'язково, приходять усі рідні, близькі, сусіди. Старці сходяться з усієї округи. Звичайно, з цієї нагоди найбільше наварили борщу, який за кількістю компонентів та способів приготування (залежно від локальних умов і пори року) не має собі рівних серед інших страв української кухні. Борщ – головна страва обіду. Порівняно з іншими стравами, борщ займає, можна сказати, чільне місце у фольклорі. Нар.: Добрий борщик, та малий горщик. Старий стару хвалить, що добрий борщ варить (Номис. – С. 92, 173). Менше від борщу, хоч зовсім не набагато, варять юшки (п'ять казанів проти шести – дивовижно витримана загальна співрозмірність між собою найбільш поширених страв, кількість визначає і питому вагу в порівнянні з іншими стравами). // Юшка, так само як і галушки, – страва загалом на сніданок та вечерю. Треба зауважити, що під «юшкою» часто розуміли бідняцьку, убогу страву. Іван Вишенський, картаючи черевоугодників-єпископів, докоряє їм бідняками, які «юшечку хлебчуть». Звідси нар.: Перебиватися з юшки на воду. М'ясом хвалиться, а воно і юшки не було (Номис. – С. 51). Тому, коли юшка не бідняцька, як правило, це підкреслюється. У коментованій строфі Іван Котляревський зазначає, що в усі казани спочатку поклали варити м'ясо – отже, обід багатий. Галушки – давніші способи приготування: «Взяти гречаного борошна, підбити на воді досить густо, кидати ложкою у киплячу чи посолону воду, півгодини покип'ятити, покласти олії або масла чи засмажити салом з цибулею і подавати» (Маркевич. – С. 152). // Приєднана в кінці строфи до звичайних на поминках страв «тьма» варених баранів, «курей, гусей, качок печених» – гротеск, очевидне для сучасників Івана Котляревського поєднання несумісного. З другого боку, обкладені горами печені демократичні вагани з борщем – на місці. Вони співзвучні стилеві поеми, уже готують переростання в наступних строфах поминок у п'яне гульбище.] На другий день раненько встали,

Огонь надворі розвели
І м'яса в казани наклали,
Варили страву і пекли.
П'ять казанів стояло юшки,
А в чотирьох були галушки,
Борщу трохи було не з шість;
Баранів тьма була варених,
Курей, гусей, качок печених,
Досита щоб було всім їсть.

14.[66 – Цебер – велике дерев'яне відро, мало вигляд зрізаної діжки з дужкою зверху. // Вагани – видовбані з дерева великі продовгуваті миски у вигляді коритець, з яких їли гуртом страву козаки на Січі, в походах, громадою на обідах, поминках і т. ін. Спільне споживання страви з однієї посудини мало у певних випадках ритуальне значення, символізувало братерство, мир і згоду між учасниками трапези. // «Со святыми» – кондак, коротка молитовна пісня в поминальному обряді православної церкви. Співом «со святыми» відкривалася заупокійна служба. Потім священник благословляв трапезу і починалися поминки.] Цебри сивушки там стояли

І браги повнії діжки;
Всю страву в вагани вливали
І роздавали всім ложки.
Як проспівали «со святыми»,
Еней обливсь слізьми гіркими,
І прийнялися всі трепать;
Наїлися і нахлисталися,
Що деякі аж повалялися...
Тоді і годі поминать.

15.[67 - Еней і сам со старшиною - як і в реальному тогочасному житті, в «Енеїді» виразно розмежовані суспільні стани: народ, простолюди; над ним - старшина, дворяни; над старшиною - вища знать, державці, Олімп. Однак цікаво, що в першій частині поеми розмежування далеко не таке виразне, як у наступних. У Дідони всі троянці бенкетують за одним столом; Еней і поведінкою, і способом життя не вирізняється з-поміж інших троянців, які при зустрічі з Дідоною лають його останніми словами. А тут - Еней уже сідає за стіл «со старшиною», народ тримається окремо. Це - свідчення того, що між написанням першої і другої частин поеми був період коли не тривалий у часі, то принаймні позначений інтенсивним творчим розвитком митця, реалістичною конкретизацією і поглибленням його задуму. // Півкіпки - 25 копійок. // Шпурнув в народ дрібних, як ріпки - кидати в народ під час поминок, а також різних урочистостей монети - давня стійка традиція. // Як ріпки - найдешевших (дрібних). Ріпа належала до найбільш поширених, доступних городніх культур. Солодкуваті на смак, білі, жовті, часом червоні або фіолетові корені ріпи першим ділом клали у страву. І при нестатках - ріпа завжди під рукою, завжди може виручити. Нар.: Ріпа - утіха жінці (Номис. - С. 243).] Еней і сам со старшиною

Анхіза добре поминав;
Не здрів нічого пред собою,
А ще з-за столу не вставав;
А далі трошки проходився,
Прочумався, протверезився,
Пішов к народу, хоть поблід.
З кишені вийнявши півкіпки,
Шпурнув в народ дрібних, як ріпки,
Щоб тямилі його обід.

16.[68 - Перелогі - корчі, судороги. // Мисліте по землі писав - Мисліте - назва літери «М» у слов'яно-руській азбуці. Мисліте писати - плутати сп'яну ногами.] Енея заболіли ноги,

Не чув ні рук, ні голови;
Напали з хмелю перелогі,
Опухли очі, як в сови,
І весь обдувся, як барило,
Було на світі все неміло,
Мисліте по землі писав.
З нудьги охляв і ізнемігся,
В одежі ліг і не роздігся,
Під лавкою до світа спав.

17.[69 - Півквартивки - півкварти, півкухля (К.). Це трохи більше півлітра. Кухоль - і посудина, і інколи міра рідини. Містив одну квартиру. // Імбир - дорогі привозні прянощі з коренів імбиру, який росте у південних країнах.] Прокинувшись, ввесь трусився,

За серце ссало, мов глисти;
Перевертався і нудився,
Не здужав голови звести,
Поки не випив півквартивки
З імбером пінної горілки
І кухля сирівцю не втер.
З-під лавки виліз і струхнувся,
Закашляв, чхнув і стрепенувся:
«Давайте, - крикнув, - пийте тепер».

18.[70 - Не вомпили - не вагалися, не витрачали часу. Вомпити - вагатися, мати сумнів. // Похмілля на другий день після поминок по батькові Енея Анхізові переростає у широкий п'яний розгул - з музиками, танцями дресированих ведмедів, перебійцями. Гуляння тривало «без просипу неділь із п'ять», аж поки втручання злої Юнони не поклато йому край.

Зважаючи на звичаї тогочасного панства – це не таке вже й перебільшення. Гуляли тижнями, звичайно, не поминаючи, а під час ярмарків, на різдво, Великдень, інші свята, до яких приурочувалися сімейні торжества. Перетворювати поминки на п'яне гульбище, напиватися до безтями, та ще й поминаючи батька, – неподобство. Таке міг собі дозволити тільки Еней – безтурботний гульвіса, яким він змальований у перших частинах поеми. Досить порівняти поминки Анхіза в другій частині і зображення поховання та поминок убитих воїнів у шостій (строфи 87-93), де Еней виступає як розважний і мудрий ватажок, а троянці – свідомими свого обов'язку мужніми воїнами, щоб побачити, якої значної еволюції зазнав задум «Енеїди» в тривалому процесі її написання.] Зібравшись, всі паненята

Ізнов кружати начали,
Пили, як брагу поросята,
Горілку так вони тягли;
Тягли тут пінненьку троянці,
Не вомпили сіциліанці,
Черкали добре назахват.
Хто пив тут більш од всіх сивухи,
І хто пив разом три осьмухи,
То той Енееві був брат.

19.[71 – Ігрища – різноманітні групові ігри, розваги у святковий день. Притаманне Котляревському «яскраве видіння реального світу і найбільшою мірою конкретне його відтворення» (А. Шамрай) виявилось у наведеному малюнку надзвичайно виразно. Дуже насичена, жива картина святкового гуляння в господі українського пана. Це вже далеко не поминки. Немає обов'язкових у такому випадку столів для старців. Публіку розважають школярі, хором співаючи канти, тут же скачуть халяндри цигани і, звичайно ж, всюдисущі кобзарі та лірники зі своїм репертуаром на всі випадки життя. // У вікон школярі співали – «Численні мемуарні і літературні матеріали свідчать, що семінаристам або бурсакам того часу доводилось (...І гуртом збирати подавання, співаючи канти... Ця давня традиція українських шкіл була ще жива в той час» (Волинський П. К. Іван Котляревський. – К., 1969. – С. 21). // Халяндри циганки скакали – цигани були неодмінними учасниками будь-якого святкового, ярмаркового дійства. Халяндри – циганський танець (К.). Подаючи панораму ярмарку в «Салдацькому патреті», Г. Квітка-Основ'яненко згадує й циганів: «Циганка ворожить та приговорює: «І щасливий, уродливий; чорнява молодиця за тобою вбивається; положи ж п'ятачка на рученьку – усю правду скажу...» Циганчата танцюють халяндри та кричать не своїм голосом, мов з них чорт лика дере». // Водили в городі музики – звичай наймати музики і, танцюючи, водити їх за собою по селу, чи місту, чи то ярмарку, досить відомий. В тому ж «Салдацькому патреті» Г. Квітки-Основ'яненка читаємо: «А там, чути, скрипка гра з цимбалами: Матвій Шпонь та продав сіль, роштитавсь і грошики вчистив, та й найняв троїсту і водиться з нею по ярмарці. Вже й шапки катма, десь кинув її на когось та й відбіг. Іде й співає, а де калюжа, тут і вдарить тропака. Забризкався, захлюстався... Еге! та не мішай йому! Він гуля!...»] Еней наш роздобрехотався,

Ігрища вздумав завести,
І п'яний зараз розкричався,
Щоб перебійців привести.
У вікон школярі співали,
Халяндри циганки скакали,
Іграли в кобзи і сліпці;
Було тут разні чути крики,
Водили в городі музики
Моторні, п'яні молодці.

20.[72 – Присінки – прибудова перед входом до якого-небудь приміщення, ганок з накриттям. // Аж ось прийшов і перебієць – бої кулачні, різні види боротьби, змагань – дуже давня традиція в житті всіх

народів, що в різних модифікаціях живе і в наш час. Серед настінних розписів на світські теми Софії Київської зустрічаємо зображення борців. Цікаво, що борці Дарес і Ентелл представляють різні суспільні прошарки, хоч різниця між ними в поемі ледве намічена. Дарес «убраний так, як компанієць», тобто належить до привілейованого, багатшого козацтва. Утворені наприкінці 60-х років XVII ст. кінні компанійські полки були під командуванням і на особистому утриманні гетьмана. Щось близьке до гвардії. В кінці XVIII ст., уже в часи Котляревського, компанійські полки входили до складу регулярної російської армії як легка кавалерія. Інколи «компанійцями» називали просто багатих козаків (див.:Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 25). // У Вергілія Дарес – з троянців, що пустилися мандрувати з Енеєм. Проти компанійця Дареса виставляють «тяжко смілого» і «дужого» Ентелла, причому підкреслено його демократичні, простонародні риси («Мужик плечистий і невключий» – II, 23; «Як чорноморський злий козак» – II, 31; «Сильно храбровався, Аж до сорочки весь роздягся» – II, 31). У Вергілія Ентелл місцевий, прибув у Сіцилію разом з царем Ацестом. Обов'язковим ритуалом, який передував власне боротьбі, бійці, були словесні перепалки, розпалювання себе й противника лайкою, якомога образливішою.] В присінках всі пани сиділи,

Надворі ж вкруг стояв народ.
У вікна деякі гляділи,
А інший був наверх ворот;
Аж ось прийшов і перебієць,
Убраний так, як компанієць,
І звався молодець Дарес;
На кулаки став викликати
І перебійця визивати,
Кричав, опарений мов пес:

21.[73 – Мазка – кров з розбитого носа, обличчя. // Бакаляр – школяр.] «Гей, хто зо мною вийде битись,
Покуштовати стусанів?
Мазкою хоче хто умитись?
Кому не жаль своїх зубів?
А нуте, нуте, йдіте швидше
Сюди на кулаки лиш ближче!
Я бебехів вам надсаджу;
На очі вставляю окуляри,
Сюди, поганці-бакаляри!
Я всякому лоб розміжжу».

22.[74 – Пудофет – важкий на підйом (К.).] Дарес довгенько дожидався,

Мовчали всі, ніхто не йшов;
З ним всякий битися боявся,
Собою страху він задав.
«Так ви, бачу, всі легкодухи,
Передо мною так, як мухи,
І пудофети наголо».
Дарес тут дуже насміхався,
Собою чванивсь, величався,
Аж сором слухать всім було.

23. Абсест троянець був сердитий,
Згадав Ентелла-козака,
Зробився мов несамовитий,
Чимдуж дав відтіль дропака.
Ентелла скрізь пішов шукати,
Щоб все, що бачив, розказати
І щоб Дареса підцьковать.

Ентелл був тяжко смілий, дужий,
Мужик плечистий і невключий,
Тоді він п'яний вклався спать.

24.[75 - Тімаха - тут у значенні: бідолаха.] Знайшли Ентелла-
сіромаху,

Що він під тином гарно спав;
Сього сердешного тімаху
Будити стали, щоб устав.
Всі голосно над ним кричали,
Ногами всилу розкачали,
Очима він на них лупнув:
«Чого ви? що за вража мати,
Зібрались не давати спати».
Сказавши се, оп'ять заснув.

25.[76 - Погудка - вість, повідомлення.] «Та встань, будь
ласкав, пане-свату!»

Абсест Ентеллові сказав.
«Пійдіть лиш ви собі ік кату!» -
Ентелл на їх так закричав.
А послі баче, що не шутка,
Абсест сказав, яка погудка,
Проворно скочивши, здригнувсь:
«Хто, як, Дарес? - ну, стійте наші!
Зварю пану Даресу каші,
Горілки дайте лиш нап'юсь».

26. Примчали з казанок сивухи,
Ентелл її разком дмухнув
І од сієї він мокрухи
Скрививсь, наморщивсь і зівнув,
Сказав: «Тепер ходімо, братця,
До хвастуна Дареса-ланця!
Йому я ребра полічу,
Зімну всього я на кабаку,
На смерть зувічу, мов собаку,
Як битися - я научу!»

27.[77 - Зітру, зімну, мороз як бабу - порівняння походить від
народної казки про бабу та мороза. Нар.: Давить, як мороз бабу (Номис. -
С. 78).] Прийшов Ентелл перед Дареса,

Сказав йому на сміх: «Гай-гай!
Ховайсь, проклята неотеса,
Зарання відсіль утікай;
Я роздавлю тебе, як жабу,
Зітру, зімну, мороз як бабу,
Що тут і зуби ти зітнеш.
Тебе диявол не пізнає,
З кістками чорт тебе злигає,
Уже від мене не влизнеш».

28. На землю шапку положивши,
По локоть руки засукав
І цупко кулаки стуливши,
Дареса битись визивав.
Із серця скриготав зубами,
Об землю тупотав ногами,
І на Дареса налізав.
Дарес не рад своїй лихоті,
Ентелл потяг не по охоті

Дареса, щоб його він знав.

29.[78 - Кислиці, ягоди, коржі - ягодами на Полтавщині називають вишні. Описуючи бенкет небожителів в іронічно-приземленому тоні, І. Котляревський виходить з народних уявлень про рай, де вічно блаженstvють обіч вседержителя та святих праведники. Виникає мотив, який І. Котляревський широко розгорне далі в картинах відвідання Енеєм раю (III, 116-125). І тут, і там райські наїдки - головним чином дитячі ласощі, тільки в третій частині вони названі повніше.] В се врем'я в рай боги зібрались

К Зевесу в гості на обід,
Пили там, іли, забавлялись,
Забули наших людських бід.
Там лакомини різні іли,
Буханчики пшеничні білі,
Кислиці, ягоди, коржі
І всякі-разні витребеньки, -
Уже либонь були п'яненькі,
Понадувались, мов йоржі.

30.[79 - Мурий - темно-сірий або сіро-бурий із темнішими і світлішими смугами.] Я к ось знічев'я вбіг Меркурій,
Засапавшись до богів;
Прискочив, мов котище мурий
До сирних в маслі пирогів!
«Ге! Ге! от тут-то загулялись,
Що і од світу одцурались,
Диявол-ма вам і стида.
В Сіцилії таке твориться,
Що вам би треба подивиться, -
Там крик, мов підступа орда».

31.[80 - Як чорноморський злий козак. - у 1782 р. частина козаків зруйнованої влітку 1775 р. Запорізької Січі за їх проханням була переселена з дозволу уряду на землі між річками Кубань і Єя. За першими переселенцями потяглися інші, й не тільки колишні запорожці. Було утворене Військо Чорноморське, в якому на перших порах були заведені порядки, подібні до запорозьких. Тут довше, ніж деінде, затрималися давні козацькі традиції, коли не за самою суттю, то принаймні за формою. У п'єсі І. Котляревського «Наталка Полтавка» Микола, сирота «без роду, без племені», збирається іти в Чорноморію: «Люблю я козаків за їх обичай!» (дія друга, ява перша).] Боги, почувши, зашатались,

Із неба виткнули носи,
Дивитись на бійців хватались,
Як жаби літом із роси.
Ентелл там сильно храбровався,
Аж до сорочки весь роздягся,
Совав Даресу в ніс кулак.
Дарес ізвompив сіромаха,
Бо був Ентелл непевна птаха,
Як чорноморський злий козак.

32.[81 - Уже було зазначено, що в «Енеїді» Вергілія (Вергілій. - Кн. 5. - Ряд. 375-425) Дарес (Дарет) - троянець, а Ентелл - місцевий, сіцилієць. Тому покровителька троянців Венера просить Зевса підтримати Дареса.] Венеру за вискихватило,

Як глянула, що там Дарес;
Їй дуже се було не мило,
Сказала: «Батечку Зевес!
Дай моему Даресу сили,
Йому хвоста щоб не вкрутили,

Щоб він Ентелла поборов.
Мене тогді весь світ забуде,
Коли Дарес живий не буде;
Зроби, щоб був Дарес здоров».

33.[82 - Бахус - у римській міфології бог виноградарства й виноробства (в грецькій міфології - Діоніс), син Зевса і дочки фіванського царя Кадма Семели.] Тут Бахус п'яний обіззався,

Венеру лаяти почав,
До неї з кулаком созався,
І так ісп'яна їй сказав:
«Пійди лиш ти к чортам, плюгава,
Невірна, пакосна, халява!
Нехай ізслизне твій Дарес,
Я за Ентелла сам вступлюся,
Як більш сивухи натягнуся,
То не заступить і Зевес.

34. Чи знаеш, він який парнище?
На світі трохи єсть таких,
Сивуху так, як брагу, хлище,
Я в парубках кохаюсь сих.
Уже залле за шкуру сала,
Ні неня в бразі не скупала,
Як він Даресові задасть.
Уже хоть як ти не вертисся,
З своїм Даресом попростися,
Бо прийдеться йому пропасть».

35. Зевес до речі сей дочувся,
Язик на силу повернув,
Він од горілки весь обдувся
І грімко так на їх гукнув:
«Мовчіть!.. чого ви задрочились?
Чи бач, у мене розходились!
Я дам вам зараз тришия!
Ніхто в кулачки не мішайтесь
Кінця од самих дожидайтесь, -
Побачим, - візьметь то чия?»

36.[83 - Марс - у римській міфології бог війни (відповідно у грецькій - Арес), перебуває у досить близьких стосунках з Венерою і сприяє троянцям. // Ганімед - виночерпій у Зевса. // Пуздерко - похідний погребок, буфет.] Венера, облизня піймавши,

Слізки пустила із очей,
І, як собака, хвіст піджавши,
Пішла к порогу до дверей
І з Марсом у куточку стала,
З Зевеса добре глузовала;
А Бахус пінненьку лигав,
Із Ганімедова пуздерка
Утер трохи не з піввідерка;
Напивсь - і тільки що крєктав.

37.[84 - Нар.: Цибульки під ніс дати (Номис. - С. 81).] Як між собою боги сварились

В раю, попившись в небесах;
Тогді в Сіцилії творились
Великі дуже чудеса.
Дарес од страху оправлявся
І до Ентелла підбирався,

Цибульки б дасть йому під ніс.
Ентелл од ляпаса здригнувся,
Разів із п'ять перевернувся,
Трохи не попустив і сліз.

38.[85 - Нар.: Слуха джмелів. Дав йому лупня добре - довго
буде джмелів слухать! (Номис. - С. 77).] Розсердився і роз'явився,
Аж піну з рота попустив,
І саме в міру підмостився,
В висок Дареса затопив:
З очей аж іскри полетіли,
І очі ясні соловіли,
Сердешний об землю упав.
Чмелів довгенько дуже слухав
І землю носом рив і нюхав,
І дуже жалібно стогнав.

39.[86 - Трохи не цілую гривняху - гривня - в різні часи мала
різну цінність. Ще в Київській Русі - срібний зливоч вагою близько фунта
(фунт - 409,6 грама). Від слова «гривня» походить назва «гривеник» -
срібна монета вартістю в десять копійок. Гривнею називали ще мідну монету
в дві з половиною-три копійки. Слово «гривняка» вжито тут в останньому
значенні.] Тут всі Ентелла вихваляли,
Еней з панами реготавсь,
З Дареса ж дуже глузовали,
Що силою він величавсь.
Звелів Еней його підняти,
На вітрі щоб поколихати
Од ляпаса і щоб прочхавсь;
Ентеллові ж дав на кабаку
Трохи не цілую гривняху
За те, що так він показавсь.

40.[87 - Литва, литвини - жителі степової України так звали не
тільки литовців, а всіх, хто жив на північ від Десни (див.: Основа. -
1861. - Кн. 1. - С. 265). Отже, литвинами звали жителів як Білоруського,
так і Українського Полісся. «Отож під ім'ям Литва, що... в історичних
джерелах вперше згадується під 1009 роком, впродовж століть виступали,
крім власне литовців, також і латиші, і поляки, і білоруси, й українці
Полісся... Саме в світлі цього й слід сприймати популярність на Україні
прізвищ типу Литвин, Литвиненко, Литвяк тощо та відповідних назв
населених пунктів» (Непокупний А. П. Балтійські родичі слов'ян. - К.,
1979. - С. 42).] Еней же, сим не вдовольнившись,

Іще гуляти захотів
І цупко пінної напившись,
Ведмедів привести звелів.
Литва на труби засурмила,
Ведмедів зараз зупинила,
Заставила їх танцювать.
Сердешний звір перекидався,
Плигав, вертівся і качався,
Забув і бджоли піддєрать.

41.[88 - Ярміз, ярміс - спосіб, засіб; учиняти ярміз - тут у
значенні: повернути на свій лад, зробити по-своєму, накоїти лиха. //
Патинки - жіночі черевики, туфлі. // Пішла в Ірисині будинки - в античній
міфології Іриса (Ірида) - богиня райдуги, прислужниця богів, передовсім
Юнони. Виступає посередницею між богами і людьми (як райдуга з'єднує небо
і землю).] Як пан Еней так забавлявся,
То лиха він собі не ждав,
Не думав і не сподівався,

Щоб хто з Олімпа кучму дав.
Но те Юнона повернула,
І в голові так коверзнула,
Щоб зараз учинить ярміз;
Набула без панчіх патинки,
Пішла в Ірисині будинки,
Бо хитра ся була, як біс.

42.[89 - Хижа, хижка - кладовка, чулан у хаті; вхід туди - із сіней. Хижка не мала вікон. // Принесла лепорт - принесла рапорт. Вираз із тогочасної армійської термінології. // Ліжник - домоткана, груба шерстяна ковдра.] Прийшла, Ірисі підморгнула,
Черкнули разом в хижу вдвох,
І на ухо щось їй шепнула,
Щоб не підслухав який бог;
І пальцем цупко прикрутила,
Щоб зараз все то ізробила
І їй би принесла лепорт;
Ірися низько поклонила,
І в ліжник зараз нарядилась,
Побігла з неба, як би хорт.

43.[90 - Пригадаймо, що троянці мандрують без жінок. Вони ніде не фігурують до цього епізоду, і далі І. Котляревський зовсім забуде про них. Змальовуючи картини українського побуту, подаючи у травестійній формі той чи інший епізод Вергілієвої «Енеїди», письменник бере те, що йому в даний момент потрібне, трактує героїв так, як йому зараз треба, зовсім не зважаючи на те, в образі кого вони вже з'являлися або ще з'являться в поемі. Це важлива прикмета «Енеїди». Приміром, у першій її частині Венера відвідує свого батька Зевса в образі старосвітської української молодиці (I, 14). У другій частині - прибуває до Нептуна «в своїм ридвані, Мов сотника якого пані» (II, 69). У п'ятій - приносить сину Енееві викуване Вулканом бойове спорядження в образі осяїної небожительки «на хмарі» (V, 43). На початку шостої частини постає в образі бідової маркитанки (VI, 6). Дослідник «Енеїди» Ієремія Айзеншток слушно підкреслював: «Цілком очевидно, що цей образ творився в кожному окремому випадку самостійно, не оглядаючись на інші згадки про нього в поемі. Будь-яка згадка про Венеру в поемі має ряд конкретних живих побутових деталей, але ці окремі деталі живуть розрізнено, кожна сама по собі, вони не мають найменших претензій дати в своїй цілості якийсь єдиний, цільний образ, тим більше - образ типовий» (Котляревский Й. Сочинения. - М., 1969. - С. 26). Те саме стосується образу Енея, інших персонажів поеми. Еней втілює в собі окремі риси українського національного характеру, зокрема відчайдушного, щирого в дружбі і грізного в бою козака-запорожця, але він не має суцільно індивідуальних, тільки йому притаманних рис. У кожній ролі (женихання з Дідоною, поминки по Анхізові, мандрівка в пекло, гостювання у Латина і т. д.) він живе обособлено, про якийсь суцільний характер, тим більше поданий у розвитку, говорити не доводиться. // Зумовлена загальним історико-літературним розвитком відмінність між Енеем перших і останніх частин поеми - то вже зовсім інша річ.] В Сіцилію якраз спустилась,

Човни троянські де були;
І між троянок помістилась,
Которі човнів стерегли.
В кружку сердешні сі сиділи
І кисло на море гляділи,
Бо їх не кликали гулять,
Де чоловіки їх гуляли,
Медок, сивушку попивали
Без просипу неділь із п'ять.

44.[91 - Нар.: Сняться комусь кислиці, та не знає к чому (кислиці бачить у сні - також і проти плачу. - Номис. - С. 168).] Дівчата з лиха горювали,

Нудило тяжко молодичь;
Лиш слинку з голоду ковтали,
Як хочеться кому кислиць.
Своїх троянців проклинали,
Що через їх так горювали,
Дівки кричали на весь рот:
«Щоб ім хотілось так гуляти,
Як хочеться нам дівовати,
Коли б замордовав їх чорт».

45.[92 - Бероя - в «Енеїді» Вергілія - дружина троянця Дорікла. ii образ приймає Ірида, підбурюючи жінок підпалити троянські кораблі.] Троянці волокли з собою

Старую бабу, як ягу,
Лукаву відьму, злу Берою,
Іскорчившуюся в дугу.
Ірися нею ізробилась,
І як Бероя нарядилась,
І підступила до дівок;
І щоб к ним лучче підмоститься
І пред Юноной заслужиться,
То піднесла ім пиріжок.

46.[93 - Бахурють - ведуть розпусне життя.] Сказала: «Помагай біг, діти!

Чого сумуете ви так?
Чи не остило тут сидіти?
Оце гуляють наші як!
Мов божевільних, нас морочать,
Сім літ, як по морям волочать;
Глузують, як хочать, із вас,
Але з другими бахурють,
Свої ж жінки нехай горюють,
Коли водилось се у нас?

47. Послухайте лиш, молодичі,
Я добрую вам раду дам;
І ви, дівчата білолиці,
Зробім кінець своїм бідам,
За горе ми заплатим горем -
А доки нам сидіть над морем?
Приймимось, човни попалім.
Тоді і мусять тут остаться
І нехотя до нас прижаться;
Ось так на лід їх посадім».

48.[94 - Пайматуся - пестливе від «паніматко». // Скіпки, тріски, соломучка, клоччя - послідовність у переліку горючого матеріалу відповідає порядку в приготуванні вогнища. Спочатку - тонко настругані скіпки, на них зверху кладуть більші за розміром тріски, потім - соломучка. В клоччя вкладають запалений від кресала трут, роздувають і підпалюють цим клоччям вогнище.]«Спасеть же біг тебе, бабусю! -

Троянки вголос загули. -
Такоі б ради, пайматусю,
Ми ізгадати не могли».
І зараз приступили к флоту
І прийнялися за роботу:
Огонь кресати і нести

Скіпки, тріски, соломі, клоччя;
Була тут всяка з них охоча,
Пожар щоб швидко розвести.

49.[95 - Байдак - річкове судно з однією щоглою. Запорізькі козаки споряджали байдаки також як військові судна, виходили на них у Чорне море. // Пороми - плоти, взагалі несамохідні плавучі споруди. Дерев'яні човни, судна шпаклювали і щілини на них заливали смолою, підводну частину суцільно покривали дьогтем.] Розжеврилось і загорілось,

Пішов димок до самих хмар,
Аж небо все зачервонілось,
Великий тяжко був пожар.
Човни і байдаки палали,
Соснові пороми тріщали,
Горіли дьоготь і смола.
Поки троянці огляділись,
Що добре їх троянки грілись,
То часть мала човнів була.

50.[96 - Трішотки - дерев'яний прилад, калатало, яким скликали людей на пожежу, громадський збір тощо.] Еней, пожар такий уздрівши,

Злякався, побілів, як сніг,
І бігти всім туди звелівши,
Чимдуж до човнів сам побіг.
На гвалт у дзвони задзвонили,
По улицах в трещотки били,
Еней же на весь рот кричав:
«Хто в бога вірує - рятуйте!
Рубай, туши, гаси, лий, куйте!
А хто ж таку нам кучму дав?»

51.[97 - Олімпських шпетив на всю губу - уже зазначалося, що у поемі Вергілія глибока пошана до богів - найважливіша риса Енея. Постійним означенням його є «побожний», «божистий». Комічним контрастом до цього служать лайки героя «перелицьовані «Енеїди» на адресу небожителів, не виключаючи й матері Венери та Зевса-громовержця.] Еней од страху з плигу збився,

В умі сердега помішавсь
І зараз сам не свій зробився,
Скавав, вертівся і качавсь;
І із цього свого задору
Він, голову піднявши вгору,
Кричав, опарений мов пес.
Олімпських шпетив на всю губу,
Свою і неню лаяв любу,
Добувсь і в рот, і в ніс Зевес.

52. «Гей ти, проклятий стариганю!
На землю з неба не зиркнеш,
Не чуєш, як тебе я ганю,
Зевес! - ні усом не моргнеш.
На очах більма поробились,
Коли б довіку посліпились,
Що не допоможеш ти мені.
Чи се ж таки тобі не соромно,
Що пропаду, от лиш не видно?
Я ж, кажуть люди, внук тобі!

53.[98 - Тризубець - рибальське знаряддя, атрибут влади бога морів Нептуна; служив для нього також чудодійним жезлом, який міг викликати морську бурю або заспокоювати її. // Базаринка - подарунок,

хабар. Походить від польського basarunek – штраф, грошове стягнення за нанесені рани чи каліцтво.] А ти з сідою бородою,

Пане добродію Нептун!
Сидиш, мов демон, під водою,
Ізморщившись, старий шкарбун!
Коли б струхнув хоть головою
І сей пожар залив водою –
Тризубець щоб тобі зломивсь!
Ти базаринку любиш брати,
А людям в нужді помагати
Не дуже, бачу, поспішивсь.

54.[99 – Плутон – бог підземного царства, земних надр. Його палац відвідає Еней під час мандрівки з Сівіллою в підземне царство (III, 110-115). // Прозерпина – дружина Плутона, втілення всього недоброго на землі.] І братик ваш Плутон, поганець,

Із Прозерпіною засів,
Пекельний, гаспидський коханець,
Іще себе там не нагрів?
Завів братерство з дьяволами
І в світі нашими бідами
Не погорює ні на час.
Не посилкується німало,
Щоб так палати перестало
І щоб оцей пожар погас.

55.[100 – фурцю добре навісна – фурцю – гасає, скаче.] І ненечка моя рідненька

У чорта десь тепер гуля;
А може, спить уже п'яненька
Або з хлоп'ятами ганя.
Тепер їй, бачу, не до соли,
Уже, підтикавши десь поли,
Фурцю добре, навісна.
Коли сама з ким не ночує,
То для когось уже свашкує,
Для сього тяжко поспішна.

56.[101 – Пустить лиш з неба веремію – веремія – крик, метушня, замішання. Пускати, крутити веремію – несподівано напасти, внести замішання.] Та враг бери вас, – що хотіте,

Про мене, те собі робить;
Мене на лід не посадите,
Пожар лиш тільки погасить;
Завередуйте по-своєму
І, будьте ласкаві, моему
Зробіте лихові кінець.
Пустить лиш з неба веремію
І покажіте чудасію,
А я вам піднесу ралець».

57. Тут тільки що перемолився
Еней і рот свій затулив;
Як ось із неба дощ полився,
В годину весь пожар залив.
Бурхнуло з неба, мов із бочки,
Що промочило до сорочки;
То драла врозтіч всі дали.
Троянці стали всі як хлюща,
Їм лучилася невсипуща,
Не раді і дощу були.

58. Не знав же на яку ступити
Еней і тяжко горював,
Чи тут остатись, чи поплити?
Бо враг не всі човни забрав;
І миттю кинувсь до громади
Просить собі у ней поради,
Чого собою не вбагне.
Тут довго тяжко раховали
І скільки не коверзowali,
Та все було, що не оне.

59.[102 - у 59 - 61-й строфах змальований знахар, вельми примітна постать у народному житті ще з прадавніх часів. З прийняттям і подальшим утвердженням християнства роль знахарів поступово зменшувалася, хоч у кінці XVIII ст. була ще досить помітною. Звичайно знахарі були досвідченими, бувалими людьми, знали на народній медицині, ліками і порадами допомагали кожному, хто до них звертався. На певному рівні народної свідомості й культури магія, зв'язок з вищою чудодійною силою органічно пов'язувалися з розумом, життєвим досвідом, професійною вправністю. Знахарів і знахарок, ворожок, таких як Сівілла у третій частині «Енеїди», народ відрізняв від чаклунів, чаклунок та відьом і певною мірою протиставляв їм. Вони могли боротися з нечистою силою, відводити відьомські чари. В «Конотопській відьмі» Г. Квітки-Основ'яненка «стар чоловік і непевний» Демко Швандюра «знімає чари» відьми Явдохи Зубихи, яка зробила так, що замість неї козаки «прехваброї сотні конотопської» порють різками на виду у всієї громади вербову колоду. // Упир і знахур ворожить - у Котляревського упир - жива людина, яка знається з потусторонніми силами. // І добре знав греблі гатить - в народних уявленнях чоловік, який добре знався на водяних млинах, греблях, - знахар, ворожит, в усякому разі дружній з ними. Він знає замовляння на випадок різних стихійних лих, уміє ладити з водяником (дядько Лев у «Лісовій пісні» Лесі Українки), щоб той постійно давав потрібну кількість води, особливо коли багато завозу, щоб не проривала вода греблі, не знесла млина під час повені; мусив знати ще багато інших тонкощів мірошницької справи. Гребля, вода, надто болото - місце, де любить оселятися нечиста сила. Нар: // Нехай тебе ті кохають, // Що в болоті грають. // Нехай тебе ті любують, // Що греблі руйнують.] Один з троянської громади,

Насупившись, все мовчав
І, дослухавшись до поради,
Ціпком все землю колупав.
Се був пройдисвіт і непевний,
І всім відьмам був родич кривний -
Упир і знахур ворожить,
Умів і трясцю одшептати,
І кров християнську замовляти,
І добре знав греблі гатить.

60.[103 - Шльонськ - польська назва Сілезії, області, яка нині входить до складу Польської Народної Республіки і частково до Чехословацької Соціалістичної Республіки. Україна підтримувала давні торгові зв'язки з Сілезією, а через сілезькі ринки - з іншими землями Західної Європи. Крім пряди, сала, смальцю, воску та інших товарів, помітною статтею експорту були воли української степової породи.] Бував і в Шльонському з волами,

Не раз ходив за сіллю в Крим;
Тарані торговав возами,
Всі чумаки братались з ним.
Він так здавався і нікчемний,
Та був розумний, як письменний,

Слова так сипав, як горох.
Уже в чім, бач, пораховати,
Що розказать – йому вже дати;
Ні в чім не був страхополох.

61.[104 – Невтес – в античних міфах – Навт, супутник Енея в його мандрах. Богиня мудрості Мінерна наділила Навта пророчим даром.]
Невтесом всі його дражнили,

По-нашому ж то звався Охрім;
Мені так люди говорили –
Самому ж незнакомий він.
Побачив, що Еней гнівився,
До його зараз підмостився,
За білу рученьку і взяв;
І, вивівши Енея в сіни,
Сам поклонився аж в коліни,
Таку Енею річ сказав:

62. «Чого ти сильно зажурився
І так надувся, як індик?
Зовсім охляв і занудився,
Мов по болотові кулик?
Чим більш журитися – все гірше,
Заплутаєшся в лісі більше,
Покинь лиш горе і заплюй.
Піди вкладися гарно спати,
А послі будеш і гадати,
Спочинь, та вже тогді міркуй!»

63. Послухавши Еней Охріма,
Укрившись, на полу ліг спать;
Но лупав тільки все очима,
Не міг ні крихти задрімати.
На всі боки перевертався,
До люльки разів три приймався,
Знемігся ж, мов і задрімав.
Як ось Анхіз йому приснився,
Із пекла батечко явився
І синові таке сказав:

64. «Прокинься, милее дитятко!
Пробуркайся і проходись,
Се твій прийшов до тебе батько,
То не сполохайся, не жажнись.
Мене боги к тобі послали
І так сказати приказали:
Щоб ти нітрохи не журився,
Пошлють тобі щасливу долю,
Щоб учинив ти божу волю
І швидче в Рим переселився.

65. Збери всі човни, що остались,
І гарно зараз їх оправ;
Придерж своїх, щоб не впивались,
І сю Сіцилію остав.
Пливи і не журись, небоже!
Уже тобі скрізь буде гоже.
Та ще, послухай, щось скажу:
Щоб в пекло ти зайшов до мене,
Бо діло есть мені до тебе.
Я все тобі там покажу.

66. І по олімпському закону
Уже ти пекла не минеш:
Бо треба кланятись Плутону,
А то і в Рим не допливеш.
Якусь тобі він казань скаже,
Дорогу добру в Рим покаже,
Побачиш, як живу і я.
А за дорогу не турбуйся,
До пекла навпростець прямуйся
Пішком, – не треба і коня.

67. Прощай же, сизий голубочок!
Бо вже стає надворі світ;
Прощай, дитя, прощай, синочок!..»
І в землю провалився дід.
Еней спросоння як схопився,
Дрижав од страху і трусився;
Холодний лився з його піт;
І всіх троянців покликавши,
І лагодитись приказавши,
Щоб завтра поплисти як світ.

68. К Ацесту зараз сам махнувши,
За хліб подяковав, за сіль;
І там не довго щось побувши,
Вернувся до своїх відтіль.
Ввесь день збирались та складались;
І світу тільки що дождались,
То посідали на човни.
Еней же іхав щось несміло,
Бо море дуже надоїло,
Як чумакам дощ восени.

69.[105 – Машталір – кучер.] Венера тільки що уздріла,
Що вже троянці на човнах,
К Нептуну на поклон побігла,
Щоб не втопив їх у волнах.
Поїхала в своїм ридвані,
Мов сотника якого пані,
Баскими конями, як звір.
Із кінними проводниками,
З трьома назаді козаками,
А коні правив машталір.

70.[106 – Із шаповальського сукна – тобто свита з грубого сукна домашнього виробу. // Тясомкою кругом обшита – обшита стрічкою із матерії.] Була на йому біла свита
Із шаповальського сукна,
Тясомкою кругом обшита,
Сім кіп стоялася вона.
Набакир шапочка стриміла,
Далеко дуже червоніла,
В руках же довгий був батіг;
Їм грімко ляскав він із лиха,
Скакали коні без оддиха;
Ридван, мов вихор в полі, біг.

71.[107 – Кобиляча голова – в українських народних казках фантастичне страховисько. Нар.: Стукотить, грукотить... «А що там?» – «Кобиляча голова лізе!» (Номис. – С. 231).] Приїхала, загримотіла,

Кобиляча мов голова;
К Нептуну в хату і влетіла
Так, як із вирію сова;
І не сказавши ні півслова,
Нехай, каже, твоя здорова
Бува, Нептуне, голова!
Як навіжена, прискакала,
Нептуна в губи цілувала,
Говорячи такі слова:

72.[108 – Коли, Нептун, мені ти дядько – Венера – дочка Зевса, який доводиться Нептунові братом, отже, вона племінниця останнього. Відомий також інший античний міф, згідно з яким Венера народилася з морської піни на узбережжі острова Крит. Підлещуючись до володаря морів Нептуна, на це й натякає Венера, називаючи його хрещеним батьком. До того ж дядько з боку батька вважається ближчою ріднею, ніж дядько з боку матері.]«Коли, Нептун, мені ти дядько,

А я племінниця тобі,
Та ти ж мені хрещений батько,
Спасибі зароби собі.
Моему поможи Енею,
Щоб він з ватагою своєю
Щасливо їздив по воді;
Уже і так пополякали,
Насилу баби одшептали,
Попався в зуби був біді».

73. Нептун, моргнувши, засміявся;
Венеру сісти попросив
І після неї облизався,
Сивухи чарочку налив;
І так її почастовавши,
Чого просила, обіщавши,
І зараз з нею попрощавсь.
Повіяв вітр з руки Енею,
Простивсь сердешненький з землею,
Як стрілочка, по морю мчавсь.

74. Поромщик їх щонайглавнійший
З Енеем їздив всякий раз,
Йому слуга був найвірнійший –
По-нашому він звався Тарас.
Сей, сидя на кормі, хитався,
По саме нільзя нахлистався
Горілочки, коли прощавсь.
Еней велів його прийняти,
Щоб не пустивсь на дно нирияти
І в луччій місці би проспавсь.

75.[109 – Кіш – військовий табір, обоз.] Но видно, що пану
Тарасу

Написано так на роду,
Щоб тільки до сього він часу
Терпів на світі сім біду.
Бо, розхитавшись, бризнув в воду,
Нирнув – і, не спитавши броду,
Наввиринки пішла душа.
Еней хотів, щоб окошилась
Біда і більш не продовжилась,
Щоб не пропали всі з коша.

Частина третя

1.[110 - Сподар - господар, також - государ, цар. // Небіжчик - тут у значенні: бідолаха.] Еней-сподар, посумовавши,

Насилу трохи вгамовавсь;
Поплакавши і поридавши,
Сивушкою почастовавсь;
Но все-таки його мутило
І коло серденька крутило,
Небіжчик часто щось вздыхав;
Він моря так уже боявся,
Що на богів не покладався
І батькові не довіряв.

2. А вітри ззаду все трубили
В потилицю його човнам,
Що мчалися зо всієї сили
По чорним пінявим водам.
Гребці і весла положили,
Та сидя люлечки курили
І кургикали пісеньок:
Козацьких, гарних, запорозьких,
А які знали, то московських
Вигадовали бриденьок.

3.[111 - Це - пісенна строфа, одна на всю «Енеїду». Перелік пісень відкриває перлина в пісенній скарбниці українського народу - «Гей на горі та женці жнуть». Вона в перелицьованій, травестійній формі впливає в тексті поеми ще в четвертій частині (строфа 126) і натяком - у шостій (строфа 4). // Сагайдачний Петро (рік народження невідомо - 1622) - гетьман українського козацтва, талановитий полководець. Під керівництвом Сагайдачного українські козаки здійснили ряд успішних походів, виграли кілька битв. Помер від рани, одержаної у битві з турками під Хотином. У пісні «Гей на горі та женці жнуть» фігурує також інший учасник цієї битви, запорізький кошовий, потім козацький гетьман Дорошенко Михайло (рік народження невідомо - 1628). Він користувався популярністю серед козаків, славився своєю хоробрістю. Загинув у битві під час одного з очолених ним походів на Кримське ханство. // Либонь співали і про Січ - пісень, де фігурує Запорізька Січ і запорожці, багато. Виходячи з тексту «Енеїди», якусь певну пісню назвати неможливо. Тут і в подальших рядках пісенної строфи Котляревський навряд чи мав на увазі конкретну пісню. Іде перелік історичних подій, яскравіше відображених у піснях, взагалі найпопулярніших пісенних сюжетів. Звичайно, в строфі, як і в усьому масиві українських народних пісень минулого, на першому місці за суспільною вагою та значенням - пісні про козацтво і Запорізьку Січ. // Як в пікінери набирали - пікінери - в первісному значенні цього слова власне солдати, які мали на озброєнні піки (списи). Тут йдеться про так звану Пікінерію: в 1764 р. за урядовим розпорядженням на Україні були сформовані з козаків Полтавського та Миргородського полків чотири військовопоселенські пікінерські полки. В 1776 р. з частини козаків ліквідованої в червні 1775 р. Запорізької Січі були утворені ще два пікінерські полки. Пікінери були позбавлені козацьких привілеїв, мусили відбувати військову службу і разом з тим сплачувати податки, виконувати державні повинності. Особливо постраждав від Пікінерії Полтавський полк. У 1769 р. вибухнуло повстання двох пікінерських полків - Дніпровського і Донецького - на півдні Полтавщини (на території нинішніх Кобеляцького та Нехворощанського районів), яке

було жорстоко придушене. // Як мандровав козак всю ніч – сюди за змістом найбільше підходить пісня «Добрий вечір тобі, зелена діброво!» Крім тематичної ознаки, тут треба пам'ятати й про винятково високий естетичний смак І. Котляревського – знову конкретна вказівка на пісню дивовижної поетичної сили і глибини. // Полтавську славили шведчину – теж надто загальна вказівка і якусь певну пісню назвати неможливо. Йдеться, звичайно, про кампанію 1708-1709 років і Полтавську битву. // І неня як свою дитину з двора провадила в поход – мотив проводів матір'ю сина дуже поширений в українських народних піснях і на якусь певну пісню вказати важко. // Як під Бендер'ю воювали, Без галушок як помирали, Колись як був голодний год – можливо, в останньому рядку І. Котляревський мав на увазі якусь невідому нам пісню про голодовку в неурожайний рік, нерідке явище в усі давні, та й не такі давні часи. Однак дослідники «Енеїди» згадку про військові дії під Бендерами і «голодний год» пов'язують з конкретним епізодом однієї з російсько-турецьких воєн. У 1789 р. російські війська під командуванням князя Г. О. Потьомкіна вели тривалу облогу турецької фортеці Бендери (нині місто Молдавської РСР, районний центр), яка закінчилася капітуляцією її гарнізону. Фаворит Катерини II бездарний воєначальник Потьомкін не дбав належним чином про постачання військ. Нестача провіанту, осінні холоди призвели до голоду, поширення епідемій. Подібні явища спостерігалися не тільки під Бендерами, а й під Очаковом, іншими фортецями, в інших епізодах численних російсько-турецьких війн протягом XVIII – початку XIX ст. Нар.: Бендерська чума. Добувсь, як під Очаковим (Номис. – С. 37). Не знав автор «Енеїди», коли писав ці рядки, що йому як учаснику походу проти Туреччини 1806 р. в чині штабс-капітана Сіверського драгунського полку доведеться воювати «під Бендер'ю».] Про Сагайдачного співали,

Либонь, співали і про Січ,
Як в пікінери набирали,
Як мандровав козак всю ніч;
Полтавську славили Шведчину,
І неня як свою дитину
З двора провадила в поход;
Як під Бендер'ю воювали,
Без галушок як помирали,
Колись як був голодний год.

4.[112 – Нар.: Швидко казка кажесться, та не швидко діло робитьсЯ (Номис. – С. 108).] Не так-то діється все хутко,

Як швидко кажуть нам казок;
Еней наш плив хоть дуже прудко,
Та вже ж він плавав не деньок;
Довгенько по морю щось шлялись
І сами о світі не знались,
Не знав троянець ні один,
Куди, про що і як швендюють,
Куди се так вони мандрують,
Куди їх мчить Анхізів син.

5.[113 – СЯ Кумською земелька звалась – в античні часи Куми – місто-держава на південному узбережжі Апеннінського півострова. Найдавніша грецька колонія в Італії.] От так поплававши немало

І поблудивши по морям,
Як ось і землю видно стало,
Побачили кінець бідам!
До берега якраз пристали,
На землю з човнів повставали
І стали тут оддыхать.
СЯ Кумською земелька звалась,
Вона троянцям сподобалась,
Далось і їй троянців знать.

6. Розгардіяш настав троянцям,
Оп'ять забули горювать;
Буває щастя скрізь поганцям,
А добрий мусить пропадять.
І тут вони не шанувались,
А зараз всі і потаскались,
Чого хотілося шукать:
Якому – меду та горілки,
Якому – молодиці, дівки,
Оскому щоб з зубів зігнать.

7.[114 – Зо всіми миттю побратались, Посватались і покумались – названі види суспільно-побутових зв'язків, на яких трималася давня громада. Перелік по низхідній, за значенням. Побратимство – вища форма товариського єднання – було поширеним у козацькому середовищі (Низ і Евріал у п'ятій частині «Енеїди», побратими Назар і Гнат у п'єсі «Назар Стодоля» Т. Шевченка тощо). Сватами називалися не тільки рідні нареченого – нареченої, чоловіка – жінки, а всі, хто вступав у якусь обопільну угоду, купівлю-продаж та ін. Куми – хрещений батько по відношенню до батьків хрещеника і до хрещеної матері, батько дитини по відношенню до хрещеного батька, хрещеної матері.] Були бурлаки сі моторні,

Тут познайомились той час,
З диявола швидкі, проворні,
Підпустять москаля якраз.
Зо всіми миттю побратались,
Посватались і покумались,
Мов зроду тутечка жили;
Хто мав к чому яку кебету,
Такого той шукав бенкету,
Всі веремію підняли.

8.[115 – Досвітки, вечорниці – вечірні зібрання молоді восени та взимку, на яких у буденні дні поряд з розвагами виконувалася певна робота (звичайно прядіння, вишивання), а в свята влаштовувалися гуляння. Інколи збиралися тільки на вечір, а спати розходилися по домівках, а інколи тут же в обраній і підготовленій для цього хаті дівчата гуртом лягали спати, а на світанні вставали, готували з принесеного сніданок і продовжували свої заняття. Певна, звідси і слова-синоніми: вечорниці-досвітки.] Де досвітки, де вечорниці,

Або весілля де було,
Дівчата де і молодиці,
Кому родини надало,
То тут троянці і вродились;
І лиш гляди, то й заходились
Коло жінок там ворожить,
І, чоловіків підпоївши,
Жінок, куди хто знав, повівши,
Давай по чарці з ними пить.

9.[116 – В ніска (носа) – гра в карти. Кількість гравців не обмежена. Здають по три карти. Гравець зліва від того, хто здає карти, починає ходити, говорячи партнерові: «Іду під тебе носа». // В пари – див. коментар: І, 37. // В лави – гра в карти. Микола Гоголь у своєму словничку до «Енеїди» так пояснює цю гру: «...У лави грають звичайно ушістьох. Сідають за стіл три проти трьох, здають карту і кожен грає з тим, що сидить навпроти, не втручаючись у загальну гру. Старша карта бере, і кількість таких взятків означає виграв; на чий з двох сторін їх більше, ті виграють, а сторона, що виграла, дає тій, що програла, стільки ударів джгутом, наскільки перевищено набрані взятки» (Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. – М., 1952. – Т. 9. – С. 511). // У помфиля – карточна гра, у

якій старша карта – жировий валет. // Візок – див. коментар: I, 37. // В кепа – карточна гра в дурня. // В сім листів – тобто «в сім карт» (у старі часи карти називали ще «листами».)] Які ж були до карт охочі,

То не сиділи дурно тут;
Гуляли часто до півночі
В ніска, в пари, у лави, в жгут,
У памфиля, в візка і в кепа,
Кому ж із них була дотепа,
То в гроші грали в сім листів,
Тут всі по волі забавлялись,
Пили, іграли, женихались.
Ніхто без діла не сидів.

10. Еней один не веселився,
Йому немиле все було;
Йому Плутон та батько снівся,
І пекло в голову ввійшло.
Оставивши своїх гуляти,
Пішов скрізь по полям шукати,
Щоб хто дорогу показав:
Куди до пекла мандровати,
Щоб розізнати, розпитати,
Бо в пекло стежки він не знав.

11.[117 – Нар.: Хата на курячій ніжці (Номис. – С. 201).] Ішов,
ішов, аж з русих кудрів

В три ряди капав піт на ніс,
Як ось забачив щось і уздрів,
Густий пройшовши дуже ліс.
На ніжці курячій стояла
То хатка дуже обветшала,
І вся вертілася кругом;
Він, до тії прийшовши хати,
Хазяїна став викликати,
Прищурившись під вікном.

12.[118 – Жовна – набряк залоз на шиї.] Еней стояв і
дожидався,

Щоб вийшов з хати хто-небудь,
У двері стукав, добувався,
Хотів був хатку з ніжки спхнуть.
Як вийшла бабище старая,
Крива, горбатая, сухая,
Запліснявіла, вся в шрамах;
Сіда, ряба, беззуба, коса,
Розхристана, простоволоса,
І, як в намисті, вся в жовнах.

13. Еней, таку уздрівши цяцю,
Не знав із ляку де стояв;
І думав, що свою всю працю
Навіки тута потеряв.
Як ось до його підступила
Яга ся і заговорила,
Роззявивши свої уста:
«Гай, гай же, слихом послухати,
Анхізенка у віч видати,
А як забрів ти в сі міста?

14. Давно тебе я дожидаю
І думала, що вже пропав;

Я все дивлюсь та визираю,
Аж ось коли ти причвалав.
Мені вже розказали з неба,
Чого тобі пильненько треба, -
Отець твій був у мене тут».
Еней сьому подивовався
І баби сучої спитався:
Як відьму злюю сю зовуть.

15.[119 - Сівілла - у стародавніх греків і римлян - ім'я жінок-пророчиць. Вони були жрицями при храмах бога-провидця Аполлона (Феба), пророкували звичайно в стані екстазу, як це подано в бурлескно-зниженому тоні далі, у 18 - 19-й строфах третьої частини «Енеїди». У Стародавньому Римі найбільш відомою була Кумська Сівілла (із Кум). У сцені першої зустрічі з Енеем Сівілла наділена рисами баби-яги, як вона постає в українській народній демонології. Далі - виступає в образі звичайної в ті часи баби-ворожки і шептухи. За віком Сівілла доводиться бабою, а то й прабабою Іванові Котляревському. Дівувала «при шведчині», яка припадає на 1708-1709 роки. Отже, «татарва набігала» пізніше, десь у 20-х, а то й на початку 30-х років. Сучасний історик О. М. Апанович пише: «Наприкінці XVII і в першій половині XVIII ст. вглиб української території татари, як правило, пробиратися вже не могли. На Лівобережній Україні в першу чергу терпіли від них Полтавський та Миргородський прикордонні полки, на Слобідській - Бахмут і Тор» (Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. - К., 1969. - С. 127). // Вважають, що згадана Сівіллою «перша сарана» - це особливо спустошливі нальоти сарани на південні українські степи у 1748-1749 роках. На боротьбу з нею були кинуті всі козацькі полки. // Коли ж був трус, як ізгадаю - одинадцятитомним «Словником української мови» слово «трус» зафіксоване як у значенні: «метушня, сум'яття, тривога», так і в значенні: «Ретельний огляд офіційними особами кого-, чого-небудь для виявлення прихованого, недозволеного або вкраденого; обшук». Зміст коментованої строфи підказує, що це слово вжите саме в останньому значенні. Тут йдеться про якусь масштабну акцію, яка залишила по собі дуже недобру пам'ять у народі. Очевидно, автор поеми має на увазі так званий Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 років, проведений тодішнім царським намісником Рум'янцевим-Задунайським з метою підвищення податків і остаточного покріпачення селянства, ліквідації залишків політичної автономії України. І хронологічно слово «трус» - на своєму місці в розповіді Сівілли. Сівілла чи не єдиний з усіх неепізодичних персонажів «Енеїди» - звичайна селянка. Крім самохарактеристики, мови, про це говорить її одяг, поведінка, манери. На ній плахта з дерги. Одержавши від Енея плату, Сівілла сховала «грошки в калитку, піднявши пелену і свитку» (IV, 4). М. Сумцов у статті «Побутова старовина в «Енеїді» (1905) зазначав, що селянки «так і тепер місцями зберігають гроші». Це можна сказати і про пізніші часи.][«Я Кумська зовусь Сівілла,

Ясного Феба попадаю,
При його храмі посідила,
Давно живу на світі я!
При Шведчині я дівовала,
А татарва як набігала,
То вже я замужем була;
І першу сарану зазнаю;
Коли ж був трус, як ізгадаю,
То вся здригнусь, мовби мала.

16.[120 - Сівілла, як знахарка і шептуха, перелічує хвороби і напасті, які може відігнати магічною силою відомих їй замовлянь. Тільки «на зіздах» українські ворожки, наскільки відомо, не гадали. Цим займалися віщуни і ворожки у багатьох інших народів, у тому числі стародавніх Греції та Риму. Першою серед бід, з якими вдаються до

ворожки, названа трясця, тобто пропасниця. Та під трясцею розуміли не тільки пропасницю, а й інші хвороби, що супроводжувалися високою температурою, лихоманкою. У відомих народних замовляннях минулого названо близько двох десятків видів трясці. Заушниця – налив за вухом. Волос – налив на пальці руки. // Уроки – урок, або пристріт – неміч від лихого ока, тобто погляду поганого чоловіка, чи взагалі погляду в недобру годину (рос. стлаз). Віра в магічну силу людських очей відома з давніх-давен, знайшла вираз у біблій, інших письмових пам'ятках минулого. // Переполохи виливати – тобто знімати психічну травму кимось або чимось переляканої людини. Ось один з народних способів виливання переполоху, записаний етнографами сто років тому: «Знахарка наливає в миску небагато води, окремо розтоплює віск і лле його у воду, тримаючи миску над головою хворого. При цьому шепче: «Господи, поможи мені поворожити, переполох виливати хрещеному, народженому і найдений і напитаний, подуманий, погаданий, од всякої звірини» (К. с. – 1885. – Кн. 12. – С. 737). Такий спосіб застосовують, коли вважають, що людина налякана якоюсь твариною. По формі застиглого у воді воску знахарка вгадує, що злякало хворого. Переполох вважається вилитим, певне, разом з водою. // Гадюк умію замовляти – окремі знахарі нібито вміли скликати і замовляти змій, могли своїми заклинаннями врятувати людину, яку вкусила змія. На давніх картинках знахаря інколи малювали в оточенні змій.] На світі всячину я знаю,

Хоть нікуди і не ходжу,
І людям в нужді помагаю,
І ім на звіздах ворожу:
Кому чи трясцю одігнати,
Од заушниць чи пошептати,
Або і волос ізігнать;
Шепчу – уроки проганяю,
Переполохи виливаю,
Гадюк умію замовлять.

17.[121 – Каплиця – культова споруда у християн, призначена для відправ і молитов. Становить собою невелику церкву без вітара, інколи – простий стовп з іконою. Тут – бурлескне змішування, ототожнення християнської каплиці з язичницьким храмом. // Там Фебові ти поклонись – Феб (ясний) – друге ім'я Аполлона. Бога сонця, бога-провидця, сина Зевса, брата-близнюка богині Артеміди. Культ Аполлона – один з найдавніших і найпоширеніших у Греції та Римі. Покровитель мистецтва і муз, бог лікування. Жерці храмів Аполлона були віщунами-провидцями. В ролі такого жерця виступає Сівілла, «ясного Феба попадя».] Тепер ходімо лиш в каплицю,

Там Фебові ти поклонись
І обіщай йому телицю,
А послі гарно помолись.
Не пожалій лиш золотого
Для Феба світлого, ясного,
Та і мені що перекинь;
То ми тобі таки щось скажем,
А може, в пекло шлях покажем,
Иди, утрись і більш не слинь».

18.[122 – Сивиллу тут замордовало – в бурлескно-зниженому стилі зображено віщування Сівілли в стані пророчого екстазу.] Прийшли в каплицю перед Феба,

Еней поклони бити став,
Щоб із блакитного Феб неба
Йому всю ласку показав.
Сивиллу тут замордовало,
І очі на лоб позганяло,
І дибом волос став сідий;

Клубком із рота піна билась;
Сама ж вся корчилась, кривилась,
Мов дух вселився в неї злий.

19. Тряслась, кректала, побивалась,
Як бубен, синя стала вся;
Упавши на землю, качалась,
У барлозі мов поросся.
І чим Еней молився більше,
То все було Сівіллі гірше;
А послі, як перемоливсь,
З Сівіллі тільки піт котився;
Еней же на неї дивився,
Дрижав од страху і трусивсь.

20. Сівілла трохи очуняла,
Отерла піну на губах;
І до Енея проворчала
Приказ од Феба в сих словах:
«Така богів олімпських рада,
Що ти і вся твоя громада
Не будете по смерть в Риму;
Но що тебе там будуть знати,
Твое імення вихваляти;
Но ти не радуйся сьому.

21. Іще ти вип'еш добру повну,
По всіх усядах будеш ти;
І долю гірку, невгомону
Готовсь свою не раз клясти.
Юнона ще не вдовольнилась,
Її злоба щоб окошилась
Хотя б на правнуках твоїх;
Но послі будеш жить по-панськи,
І люди всі твої троянські
Забудуть всіх сих бід своїх».

22. Еней похнюпивсь, дослухався,
Сівілла що йому верзла,
Стояв, за голову узявся,
Не по йому ся річ була.
«Трохи мене ти не морочиш,
Не розчовпу, що ти пророчиш, –
Еней Сівіллі говорив: –
Диявол знає, хто з вас бреше,
Трохи б мені було не легше,
Якби я Феба не просив.

23. Та вже що буде, те і буде,
А буде те, що бог нам дасть;
Не ангели – такі ж люди,
Колись нам треба всім пропасть.
До мене будь лиш ти ласкава,
Услужлива і нелукава,
Мене до батька поведи;
Я проходився б ради скуки
Побачити пекельні муки,
Ану, на зізди погляди.

24.[123 – Орфей – знаменитий співець, син Аполлона. Еней згадує одну з легенд про Орфея. Коли померла його кохана дружина

Еврідіка, Орфей спустився у підземне царство Плутона, щоб повернути її на землю. Його спів і гра на арфі так зачарували владик підземного царства, що вони дозволили Еврідіці повернутися до живих, з тією одною умовою, щоб Орфей дорогою жодного разу не оглянувся на неї. Орфей не витримав, оглянувся і втратив Еврідіку назавжди. // Геркулес, Геракл – в античній міфології улюблений народний герой. Звільняючи людей від різних бід і страховищ, здійснив дванадцять легендарних подвигів. Один з них – виведення силоміць з підземного царства страшного триголового пса Цербера, що стеріг вхід до пекла, нікого не випускаючи звідти. У своїй травестії Котляревський уподібнює Геракла до героя української народної легенди Марка Проклятого, однак не називаючи останнього. Марко Проклятий (або Пекельний) теж спустився у пекло, «всіх чортяк порозганяв» і визволив звідти козаків-запорожців. Легенда про Марка Пекельного, – український народний варіант сюжету про великого грішника, а разом з тим і варіант апокрифічного оповідання «Про збурення пекла», – у другій половині XVII ст. зазнала віршованої обробки (див.: Українська література 18 ст./ Упоряд. О. В. Мишанич. – К., 1983. – С. 185-192). // Охвота – старовинний верхній жіночий одяг.] Не перший я, та й не останній,

Іду до пекла на поклон:
Орфей який уже негідний,
Та що ж йому зробив Плутон;
А Геркулес як увалився,
То так у пеклі розходився,
Що всіх чортяк порозганяв.
Ану! Черкнім – а для охоти
Тобі я дам на дві охвоти...
Та ну ж! скажи, щоб я вже знав».

25.[124 – Тобі там буде не до чмиги – тут у значенні: буде погано, скрутно. // До шмиги – до речі, до ладу, гаразд. Чмига, шмига – рівно вистругана дощечка, яка служить нівеліром при набиванні жорна у млині. // Як піднесуть із отцом фіги – тобто завдадуть великої неприємності, залишать у дурнях. Фіга – плід фігового дерева, інжир. Дорогі, привозні ласощі; сушені фіги – один з предметів чумацького промислу до Криму. // Лунь – хижий птах родини яструбових, зараз зустрічається рідко, хоч водиться на Україні майже повсюдно. Нар.: «Щоб тебе лунь вхопила!» (Номис. – С. 73).] «Огнем, як бачу, ти іграєш, –

Йому дала яга одвіт: –
Ти пекла, бачу, ще не знаєш,
Не мил тобі уже дець світ.
Не люблять в пеклі жартувати,
Повік тобі дадуться знати,
От тільки ніс туди посунь;
Тобі там буде не до чмиги,
Як піднесуть із отцом фіги,
То зараз вхопить тебе лунь.

26.[125 – Мені дай зараз за роботу – Сівілла уже вдруге нагадує про плату (вперше: «...і мені що перекинь» – III, 17), заздалегідь хоче вирвати плату за послугу, хоч добре знає звичай: наперед не платять. Еней пропускає повз вуха домагання скупі баби-яги, і та, ніскільки не образившись (торг е торг), продовжує давати свої настанови, а потім веде до пекла. Плату вона одержить уже після повернення з пекла. // Мусоваті – міркувати, зважувати.] Коли ж сю маєш ти охоту

У батька в пеклі побувати,
Мені дай зараз за роботу,
То я приймуся мусоваті,
Як нам до пекла довалитись
І там на мертвих подивитись;
Ти знаєш – дурень не бере:
У нас хоть трохи хто тямущий,

Уміє жити по правді суцїй,
То той, хоть з батька, то здере.

27.[126 - В лісу великому, густому, Непроходимому, пустому - у книзі мовознавця А. Непокупного це місце коментується так: «Тут увага мимоволі спиняється на слові пустий, яке контрастує зі своїми попередниками - густий, непроходимий (порівняймо прислів'я де густо, де пусто), хоча воно й стоїть в одному ряду з ними як однорідне. Проте враження несумісності складається лише в нашого сучасника. Що ж до українського читача кінця XVIII ст., якому була адресована «Енеїда», то без сумніву прикметник пустий у поданому контексті він недвозначно сприймав як синонім дикого. Саме від слова пустий, дикий і утворилася назва, якщо скористатися виразом Котляревського, лісу великого, густого, непроходимого - пуша» (Непокупний А. П. Балтійські родичі слов'ян. - К., 1979. - С. 99).] Поким же що, то ти послухай

Того, що я тобі скажу,
І голови собі не чухай...
Я в пекло стежку покажу:
В лісу великому, густому,
Непроходимому, пустому
Якеєсь дерево росте;
На нім кислиці не простіі
Ростуть - як жар, всі золотіі,
І деревце те не товсте.

28.[127 - Згідно з античними міфами, той, хто хоче повернутися назад з підземного царства Плутона, мусить мати при собі золоту гілку з чарівного дерева - символ життя. Взагалі золота гілка в легендах. багатьох народів - чудодійний талісман, який відкриває дорогу в недоступні місця або до скарбів. І. Котляревський переосмислює цей міф у дусі української народної творчості, легенд, пов'язаних з прадавнім, ще доби язичества, святом Івана Купала. Раз на рік, рівно опівночі в Купальську ніч (з 23 на 24 червня за ст. ст.) десть у глухому, дикому лісі зацвітає папороть. Хто зірве чудесну квітку папороті, той опанує таємничими силами, матиме змогу здійснити свої бажання, добуде закопані скарби і т. ін. Зірвати квітку папороті дуже нелегко не тільки тому, що вона рідко трапляється, а й тому, що її стережуть злі духи, нечиста сила. Інколи, щоб добути цю квітку, входять у спілку з нечистою силою. У наступних 29 - 33-й строфах поеми Еней у пошуках і добуванні золотої гілки зустрічає такі ж перешкоди, як і герої народних казок та легенд у походах за квіткою папороті. Народні купальські легенди використав і шанувальник «Енеїди» російський письменник М. Гоголь у повісті «Ніч під Івана Купала».]Із дерева сього зломити

Ти мусиш гілку хоть одну;
Без неї бо ні підступити
Не можна перед сатану;
Без гілки і назад не будеш
І душу з тілом ти погубиш,
Плутон тебе закабалить.
Іди ж, та пильно приглядайся,
На всі чотири озирайся,
Де деревце те заблищить.

29. Зломивши ж, зараз убирайся,
Якмога швидше утікай;
Не становись, не оглядайся
І уха чим позатикай;
Хоть будуть голоса кричати,
Щоб ти оглянувся, прохати,
Гляди, не озирайтесь, біжи.
Вони, щоб тільки погубити,

То будуть все тебе манити;
От тут себе ти покажи».

30. Яга тут чортзна-де дівалась,
Еней остався тільки сам,
Йому все яблуня здавалась,
Покою не було очам;
Шукать її Еней попхався,
Втомивсь, засапавсь, спотикався,
Поки прийшов під темний ліс;
Коловсь сердешний об тернину,
Пощарпавсь весь об шипшину,
Було таке, що рачки ліз.

31. Сей ліс густий був несказанно,
І сумно все в йому було;
Щось вило там безперестанно
І страшним голосом ревло;
Еней, молитву прочитавши
І шапку цупко підв'язавши,
В лісню гущу і пішов,
Ішов і утомивсь чимало,
І надворі тогді смеркало,
А яблуні ще не знайшов.

32. Уже він починав боятись,
На всі чотири озирався;
Трусивсь, та нікуди діватись,
Далеко тяжко в ліс забравсь;
А гірше ще його злякало,
Як щось у очах засіяло,
От тут-то берега пустивсь;

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию
(<http://www.litres.ru/van-kotlyarevskiy/ene-da/?lfrom=362673004>) на
ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

notes

Примечания

Еней – один з героїв античного міфу про Трою. Син Анхіза, царя міста Дардана в Малій Азії, і богині Венери. Після зруйнування греками Трої поплив, виконуючи волю богів, до Італії і після ряду пригод, що склали зміст «Енеїди» римського поета Публія Вергілія Марона, поклав початок Римській державі. // Троя (або Іліон) – стародавнє місто-держава в Малій Азії, в районі протоки Дарданелли. У кінці XIX ст. німецький археолог Генріх Шліман шляхом розкопок встановив місце, де стояла Троя. Оспіваний в «Іліаді» Гомера похід греків на Трою, здобуття і зруйнування ними міста відбулися у XII ст. до н. е. // Осмалених, як гиря, ланців – троянці вискочили з палаючого рідного міста, тому – осмалені. Гиря, гирявий – коротко острижений, взагалі: негарний, непоказний. // Ланець – гультяй, розбишака. Лайливе слово, неодноразово зустрічається в творах Івана Котляревського. Походить від ландміліція (нім. Die Landmilitia) – > ландець – > ланець. Ландміліцією були названі сформовані за указом Петра I від 2 лютого 1713 р. війська з розміщених на території України полків регулярної російської армії і спеціально на вербованих солдатів для несення охоронної та сторожової служби (див.: Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – СПб., 1830. – Т. 5. – С. 13). Пізніше кількість ландміліцейських полків була збільшена. В 1722 р. до ландміліції була зарахована деяка частина українського козацтва. В наступні роки ландміліція не раз переформовувалась, в 1736 р. за поданням генерал-фельдмаршала Мініха була названа Українським міліцейським корпусом і мала в своєму складі двадцять кінних полків. У 1762 р. імператор Петро III наказав іменувати цей корпус просто Українським, і з того часу назва «ландміліція» офіційно перестала вживатися. В 1770 р. Український корпус був злитий з регулярною російською армією. Особливий податок, який платило населення України на утримання ландміліції, був скасований тільки на початку XIX ст.

Юнона – в римській (Гера – в грецькій) міфології – дружина Юпітера (Зевса), покровителька жінок, покровителька шлюбів. Під час Троянської війни була на боці греків і переслідувала троянців, залишилася їхнім ворогом і після падіння Трої.

Венера – в римській (Афродіта – в грецькій) міфології богиня краси і кохання, дочка Зевса. Одна з легенд про Венеру – її любовне захоплення троянцем Анхізом, до якого богиня з'явилась на гору іда у вигляді пастушки і народила від нього сина Енея. Під час війни з греками допомагала троянцям. // Парис – один з синів троянського царя Пріама, дядько Енея з боку батька, призвідець пагубної для його батьківщини війни з греками. За античною міфологією, до Париса з'явилися три богині – Гера, Афінa, Афродіта (відповідно у римлян – Юнона, Мінерва і Венера) – й попросили бути суддею у суперечці за яблуко, яке мусило дістатися найвродливішій з них. Гера обіцяла віддати йому у володіння велике царство – Азію, Афінa обіцяла славу полководця, Афродіта – найпрекраснішу жінку на землі. Парис віддав яблуко Афродіті. При її сприянні викрав у

одного з грецьких царів Менелая дружину – прекрасну Єлену, що й послужило приводом для Троянської війни. // Путивочка – сорт невеликих круглих яблук.

4

Геба – дочка Юнони і Зевса, під час бенкетів підносила олімпійцям напитки богів – нектар і амброзію. // Гринджолята – зменшене від гринджоли – низькі й широкі сани з боками, що розширюються від передка. Також – маленькі дитячі санчата. Розкована гра неоднозначністю слова, часте вживання слів, серйозний зміст яких містить в собі гумористичний заряд – суттєва прикмета стилю «Енеїди». Богиня на дитячих саночках! // Павичка – коняка павиної масті, також – зменшене від пава. У римлян пава – птах Юнони. Добрий знавець народного побуту, художник Василь Онисимович Корнієнко в ілюстрації до «Енеїди» Котляревського (1909) витлумачив павичку буквально: запряжена в шлею пава, як лебідь у відомій байці, летить у небесах поверх хмар, за нею на гринджолах – Юнона. В лібретто до опери «Енеїда» Миколи Карповича Садовського сцена відвідин Юноною бога вітрів Еола відкривається словами: «З верховини Олімпу спускаються саночки, запряжені павичкою. В саночках сидить Юнона, убрана в старосвітське убрання...» І далі: «Юнона сідає знову на свої саночки і злітає на Олімп» (Лисенко М. Зібр. творів: У 20 т. – К., 1955. – Т. 7. – С. 44). Для оперної умовності птах в упряжці пасує. Однак чому Юнона виїздить саме на санях, а не на якомусь колісному екіпажі, як у перших двох виданнях поеми? Справа у тому, що в XVII-XVIII ст. і навіть пізніше сани широко застосовувалися не тільки зимою, а й у літню пору, надто в болотистих і лісистих місцевостях. До того ж, що в даному разі головне, їзда на санях вважалася більш почесною, ніж на колесах, тому знатні особи, насамперед духовного сану, при парадних виїздах, безвідносно до пори року, віддавали перевагу саням (адже богиня Юнона іде до бога Еола). // Кибалка – старовинний жіночий головний убір у вигляді високої пов'язки на голові, з двома довгими кінцями, які спадали на спину. Носили тільки заміжні жінки. // Мичка – пучок приготовленого для пряжі волокна конопель або льону. Один кінець насадженої на гребінь мички звисав, мов коса, вниз, і з нього пряля сукала нитку. Тут: пасмо волосся, що вибивалося в молодиці з-під кибалки, або взагалі коса. З'являтися на людях з відкритою косою, чи навіть пасмом волосся, що виглядає з-під головного убора, заміжній жінці не годилося. // Взяла спідницю і шнурівку – тобто спідницю і керсет, старосвітський жіночий убір. Керсет не мав рукавів, його одягали поверх вишиваної сорочки, стягували спереду при фігурі шнурівкою. Одягали тільки разом з спідницею. І спідницю, і керсет шили по можливості з кращих, яскравих тканин, прикрашених усами (див. коментар: I, 14), та ін. // Еол – бог вітрів, жив на плавучому острові Еолії.

5

Поставила тарілку з хлібом – коли молодиця йде в гості, то, за звичаєм, вона дарує хазяїнові хлібину, притому спечену у власній печі.

6

Суціга - собачий син, розбишака, пройдисвіт.

7

Дей же його кату! - вигук, що означає подив з досадою. За значенням близький до: «Ти глянь! Така досада!» // Імена вітрів з античної міфології: Борей - холодний північний або північно-східний вітер. Нот - теплий південний вітер, тиховій. Зефір - західний весняний вітер, який приносив дощі. Евр - східний або південно-східний вітер, який приносив засуху.

8

Трістя - трясовина, грузьке болото. Іван Франко до записаної у рідних Нагуевичах примовки «Іди в трістя та в болото!» додав пояснення: «Трісте тут у значенні тростина, що росте на болоті» (Франко. Приповідки. - Т. 3. - С. 225). // Чвирк - залишок після вторинної перегонки горілки.

9

Півкопи - двадцять п'ять копійок. Еней пообіцяв дати Нептуну хабара - півкопи. Для бога Нептуна (в «Енеїді» боги - переодягнене вище панство, знать) та й для пана Енея півкопи - мала сума. Цим самим підкреслювалася скарעדність і жадоба Нептуна до грошей. В другій частині поеми, влаштовуючи поминки по батькові Анхізові, Еней кидає півкопи в дарунок простолюдинові («З кишені вийнявши півкіпки, Шпурнув в народ дрібних, як ріпки»). Отже, і згадана сума хабара богам моря розрахована на комічний ефект. А яка була реальна ціна грошей на Україні в другій половині XVIII ст.? Певне уявлення дають, приміром, збережені в архівах описи та оцінка в грошах майна козаків і селян Менської та Борзнянської сотень Чернігівського полку, знищеного пожежами у 1766 р. Описів чимало, ціни на ту саму річ, будівлю, тварину вказані багато раз, причому в різних селах. Вони такі: хата рублена з сінями і прикомірком - від 10 до 25 крб., комора рублена - 3 крб., віз під коней - 40-50 коп., плуг - 12 коп., відгодована свиня - 1 крб. 50 коп., вівця - 50 коп., гуска - 10 коп., курка - 2 коп., кожух звичайний - 1 крб. 20 коп., смушева шапка - 30 коп., чоботи - 20-30 коп. (Див.: Сумцов Н. Ф. К истории цен в Малороссии /К. с. - 1887. - Т. 7. - Кн. 2. - С. 696-697). Звичайно, вказані ціни порівнювати з сучасними не можна. Інша доба, інша економічна система, інші виміри.

10

Дряпичка, дряпичник – той, хто оббирає кого-небудь, здирник. Походить, певне, від слова драпач – шаповал, який очищає виготовлену шкіру від шерсті дротяною щіткою.

11

До лясa – польський ідіоматичний вислів, що означає втечу. // Світелка – невелика світлиця, парадна кімната в хаті, будинку.

12

Шальовки, шалівки – тонкі, неширокі дошки, якими оббивають (шальють) стіни, стелю, дах. Означення соснові – один із зразків точної передачі Котляревським життєвої правди. Шальовки кращі – соснові. Просякнуті живицею, вони порівняно стійкі проти гниття. // Лемішка – див. коментар: I, 27.

13

Дудка – див. коментар: I, 28. // Очіпок – головний убір заміжньої жінки у формі шапочки, інколи з подовжнім розрізом ззаду, який зашнуровують, стягуючи сховане під ним волосся. Венера, так само як і Юнона, одягла святковий убір української молодиці, але вже інший, вишуканіший, яскравіший, як подобає богині краси й кохання, та ще й молодшій за віком від Юнони. Замість аскетичної кибалки, що лишає відкритим тільки лице, у неї грезетовий, тобто парчевий, очіпок. // Кунтуш з усами люстровий (люстрин – дорога шовкова тканина з глянцем; уси – нашивками із золотої і срібної тасьми). Кунтуш – верхній жіночий одяг. Мав одкидні й розрізні рукава, так звані вильоти. Жінки могли носити кунтуш і зовсім без рукавів. Він мав вилоги на грудях, у талії щільно стягувався гапликом без пояса. // Ходить на ралець – по нарочитим (помітнішим) праздникам ходить на поклон с подарками (К.). Венера хоча і йде до Зевса «на ралець», проте не бере з собою хліба і не веде мови про подарунки, як це робила Юнона під час відвідання Еола (I, 4). Ритуали під час відвідання рідного батька – не обов'язкові, а давати хабара – суперечить життєвій правді. Натомість вона бере батька слізьми.

14

Зевес – у грецькій міфології (у римській – Юпітер) бог грому і блискавки, найстарший між небожителями. В «Енеїді» Котляревського інколи фігурує під іменем Йовиш, на польський лад. // Сивуха – звичайна, невисокого гатунку горілка, недостатньо очищена. // Восьмуха – восьма частина кварта (близько 125 грамів). // Кварта – кухоль, десята частина відра (К.). У добу феодалізму на Україні, навіть у кінці XVIII ст., після ряду заходів

уряду Російської імперії по уніфікації мір і ваги, спостерігається їх велика різноманітність. Іноді просто неможливо перевести давню міру на сучасну систему мір. «...Не тільки кожне місто і містечко, але навіть багато продавців мали свої особливі міри. Так... для міряння рідини служили: відро, відерце, кварта, яких містилося в казенному державному відрі 24. Зустрічається також міряння куфами, барилами, носатками, але ці останні були власне не мірами, а посудиною тільки приблизної величини, так, наприклад, куфа містила 18-40 відер» (Попытка к уравниению мер и веса в Малороссии XVIII в. /К. с. - 1889. - № 7. - С. 231). // Ійон - бач. // У свинки грати - Микола Гоголь так описує цю гру: «На утрамбованій і твердій землі стають у коло; кожний перед собою має ямку, в яку тикає кінцем палиці. Посередині кола трохи більша ямка, в яку той, що перебуває за колом, гонить теж палицею м'яч. Ті, хто стоять колом, намагаються не пустити м'яча в ямку посередині. Але, відбиваючи його палицею, кожний повинен зараз же ткнути її на своє місце, бо той, хто пасе свиню (гонить м'яч), заволодіє місцем, ставлячи у вільну ямку свою палицю, а хто гавив, - буде замість нього гонити м'яч» (Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. - М., 1952. - Т. 9. - С. 512).

15

Згідно з «Енеїдою» Вергілія, Енеєві було призначено стати засновником міста Рима і могутньої Римської держави, основоположником великої династії правителів. // Як вернеться пан хан до Криму - тобто, ніколи того не буде. Кримське ханство було ліквідоване і приєднане до Російської імперії 8 квітня 1783 р. // Нар.: Як хан долізе до Криму (Номис. - С. 109).

16

Я в правді так твердий, як дуб - порівняння бере початок у язичеській міфології. У стародавніх греків дуб - дерево Зевса, у римлян - Юпітера. Відповідно в язичників-слов'ян дуб пов'язаний з культом бога грози і блискавки - Перуна.

17

Дідона - за античними легендами, фінікійська царівна, яка заснувала місто-державу Карфаген на африканському узбережжі Середземного моря. // Мосць - величність. // Иди, небого - тут у значенні: сердешна, бідолаха. // Понеділкувати - поширений у давні часи звичай постити в понеділок. // У цей день не виконували важкі роботи й такі, що вимагали тривалого часу, наприклад прядіння. Понеділкували тільки одружені жінки. Але вже на початку XX ст. відомий український етнограф Микола Сумцов констатував відмирання цього звичаю: «...Додержання посту в понеділок... нині місцями практикується старими жінками з приурочуванням давнього звичаю до святого понеділка» (Сумцов Н. Бытовая старина в «Энеиде» Й. П. Котляревского: Сб. Харьк. историко-филолог. о-ва. - Харьков, 1905. - Т. 16. - С. 155).

«Голе троянство» геть вибилося із харчових запасів. Вперше і востаннє за весь час їхнього мандрування Котляревський не називає наїдків, а говорить просто «чогось попоїли».

У цій строфі подається характеристика Дідони. Ні тут, ні далі Котляревський прямо не зображає і не називає її царицею. Перед нами – українська молодиця, вдова заможного пана середньої руки. Спосіб характеристики Дідони, як і інших персонажів «Енеїди», – це перелік рис, якостей, у даному разі тільки позитивних, які складають той характер. Перша оцінка дещо побіжна: «розумна і моторна». Потім, звернувши нашу увагу на Дідону, оповідач розгортає ширшу характеристику. Йде ряд означень: «трудяща», за ним – паралельне означення-синонім у вищому ступені: «дуже працююча». Далі – ще позитивні риси: «весела», «гарна». Як бачимо, змальовано народний ідеал молодіці. Найважливіша прикмета того ідеалу – працюючість. З шести означень ідеалу жінки працюючості відведено два, одне з них у вищому ступені (єдиний у строфі прикметник вищого ступеня). Звернімо увагу: на останньому місці – «гарна». У щойно змальованих образах Венери і Юнони майже все зосереджено на зовнішності, уборах, а тут бачимо зовсім інше. Убори Дідони будуть не менш уважно й любовно виписані далі, тут же йдеться виключно про моральні якості, вдачу, життєві обставини. Дуже багато буде важити для Дідони прибуття троянців, надто великі надії пов'язує цариця та її близькі з появою Енея. Перед потенціальним женихом насамперед викладається найважливіше з народного погляду – якості молоді вдови як людини і хазяйки. Далі в усій поемі таку пильну увагу до моральних рис, особистої вдачі зустрінемо тільки один раз – при змалюванні майбутньої дружини Енея Лависі, народного ідеалу дівчини на виданні. А тепер звернімо увагу на означення «сановита», яке стоїть після «веселої», «гарної», замикаючи перелік достоїнств Дідони. Справа в тому, що воно не зовсім прикладається до українського народного ідеалу жінки, взяте з іншого смислового ряду. В «Словнику української мови» зафіксовано два значення слова сановитий: 1) який має високий сан, чин; 2) показний, величний з вигляду. Тільки тут, в одному з семи означень-похвал Дідона наближається до цариці. Воно було б на місці у ряду: «мудра» («розумна» має більш практичний, житейський відтінок), «могутня», «милостива» і т. ін. Чому ж слово «сановита» опинилося в чужому для нього лексичному оточенні? Справа в тому, що перед нами – травестія. Взяте з іншого (царського, великопанського) шару лексики, поняття в невластивому йому оточенні створює певний комічний ефект. Воно заховалося в самому кінці останнього рядка характеристики і ненав'язливе, ледве помітно виглядає звідти, мов краєчок царської мантиї з-під плахти молодіці. На ідеал української жінки падає травестійно-гумористичний відсвіт, весь він немов проіннятий любовно-іронічним усміхом автора. Наступне слово «бідняжка» ніби маскує, а насправді підсилює гумористичний мотив – сановита бідняжка!

Звертаючись із запитаннями до троянців, Дідона перелічує різні види мандрівок людей у давні часи. Передовсім згадано чумацькі валки на Дон та у Крим. Як відомо, основним товаром чумацького промислу в ці краї були сіль і риба. Потім названо переселення з одного краю України в інший («виходці-бурлаки»). На початку 90-х років XVIII ст. частина запорожців частково сушею, частково морем переселилася на «подаровані» царицею Катериною II землі між річками Кубань і Єя, утворивши там Військо чорноморське. Здогади, що Котляревський в мандрах троянців відбив і цей історичний епізод, не мають реальних підстав. Нарешті – мандри на прощу до Києва, Почаєва та інших місць паломництва.

21

Мана – привид, міраж. Ману пускати – дурачити, морочити. // Вирва – викуп, який бере на весіллі з нареченого брат молоді. У переносному значенні також – хабар. В три вирви – дати відкупного в потрібному розмірі, синонім до «втришия прогнати».

22

Постоли, також личаки – простонародне взуття з цілого шматка шкіри без пришивної підошви, яке звичайно взували з онучами, прив'язуючи до ніг мотузками чи ремінцями (волоками). // Кожух – верхній чоловічий одяг, звичайно з непокритої тканиною овечої шкіри, хутром до середини, довгий, з великим коміром. // Свита – простонародний верхній одяг з домотканого сукна. // Пеня – напасть, біда.

23

Тоді Великдень був би нам! – до фразеологізму «Великдень раз у рік» Іван Франко дає таке пояснення: «Се одно з найбільших, а у нашого народа таки найбільше свято» (Франко. Приповідки. – Т. 3. – С. 398).

24

Піл – широкі, грубі дошки, покладені в хаті між піччю з того боку, де черинь і припічок, та протилежною стіною. Піл служить ліжком і лавою. Ширина його – близько двох метрів, щоб упоперек могла вільно лягти доросла людина. // І ілі сім'яну макуху – макуха – вижимки чи збой з конопляного сім'я, вживали як десерт або легку закуску.

З полив'яних мисок – з мисок, покритих зсередини поливою, особливим склоподібним сплавом. // Свинячу голову до хріну – ритуальна страва. У слов'ян-язичників дикий кабан (вепр) уважався священною твариною, його приносили в жертву богам, починали з нього, як ритуальної страви, трапезу. Потім поряд з дикою або на зміну їй прийшла домашня свиня. Таке ж ритуальне значення мала страва з домашньої птиці, зокрема індика. З вепром пов'язаний культ верховного бога Перуна, з домашньою птицею – культ життедайної, плодоносної матері-землі (див.: Боровский Я. Е. Мифологический мир древних киевлян. – К., 1982. – С. 52-53). Спосіб приготування: «Свинячу голову очистити, вимити і поставити варитися; натерти хріну, зажарити його з маслом, покласти туди борошна, розвести трішки бульйоном, покласти сметани і закип'ятити з невеликою кількістю солі; вийняти зварену голову, відділити від неї нижню щелепу і подавати» (Маркевич. – С. 162). // Локшину на перемену – говорять ще «на перемижку» – про легші страви, які подають між м'ясними. // Локшина – «замісити пшеничне тісто на яйцях, розкачати в тонкий корж, нарізати вузькими смужками і зварити у воді з маслом або на молоці» (Маркевич. – С. 157). // Куліш – густа юшка з пшона. «Змити крупу або пшоно в горшку, залити водою і зварити з олією, коров'ячим маслом або свинячим салом» (Маркевич. – С. 153). // Лемішка – «піджарити гречаної муки, розвести її солоним кип'ятком; скласти в горщик, поставити в піч на одну годину; подавати з піджареною на коров'ячому маслі або на олії цибулею» (Маркевич. – С. 156). // Зубці – кутя з очищених зерен ячменю, зварена з потовченим і пересіяним на сито конопляним сім'ям. // Путря – «зварити кутю з ячменю; викласти її в ночовки, обсипати житнім солодом, добре перемішати, викласти в діжечку, залити солодким квасом, поставити в тепле місце на добу» (Маркевич. – С. 157). // Кваша – колись одна з популярніших страв («борщ, каша, третя кваша»). «Взяти житнього борошна, гречаного і солоду, висипати в діжечку, розмішати горячою водою (але не кип'ятком), дати півгодини або годину побродити; добре закип'ятити другу воду і розводити на смак, щоб було рідше або густіше, хто як любить; поставити на печі на тепле, щоб прийняло кислоту, тоді варити в горшку і подавати» (Маркевич. – С. 156). В квашу також часто кладуть для смаку і гостроти сушені груші, сливи чи якісь інші фрукти. // Шулики – порізані на невеликі кусочки пшеничні коржі, залиті розведеним медом разом з м'ятим у макітерці маком. Наїдки тут і у всіх подальших картинах бенкетування троянців автор перелічує в тій послідовності, у якій їх подавали на стіл. Звичайно, останніми подавали солодкі страви, послідовно: путря, кваша, шулики, причому кожна наступна страва була солодша за попередню. Хотілося б звернути увагу на шанобливе ставлення в той час до їжі. Під час святкового бенкетування козаки могли кидати в грязь і топтати дорогі убори, сипати грішми, але ніколи не могли собі дозволити зневажливого ставлення до хліба, їжі взагалі. І обідаючи після тривалого морського походу, і бенкетуючи цілими днями, троянці все підбирають, «як на вечері косарі» (IV, 29). Адже не годилося ставити на стіл чергову страву, коли в мисках ще залишалася попередня. Цікаво, що Котляревський у «Енеїді» жодного разу не згадує картоплі, хоч її за життя письменника почали культивувати на Україні. Досить швидко вона вийшла в число головних городніх культур. У «Салдацькому патреті» (1833), перелічуючи виставлені на ярмарку овочі, Квітка-Основ'яненко називає і «картохлі, що вже швидко хліб святий з світу божого зженуть».

За панським столом, можливо, кожен гість мав кубок. Однак за давньою народною традицією обносили і частували всіх гостей по колу однією чаркою. В народних звичаях живе цілий кодекс правил, хто і в якій послідовності підносить гостям чарку, з кого починати частування. // Мед, пиво, брагу, сирівець – названі найдавніші відомі в нас напої. Перелік по низхідній, від кращого до найдешевшого – сирівцю, єдиного в цьому ряду безалкогольного напою. // Калганка – горілка, настояна на калгані (трава, корінь якої вживається також у народній медицині). // Ялівець (*Juniperus*) – рослина родини кипарисових, росте кущами, рідше невеликими деревами. Він і зараз поширений на Україні. Використовується як декоративне дерево. Має гострий смолистий запах. Дим з ялівця (плоди і стебла тліють на гарячому вугіллі) має лікувальні властивості. // Горлиця – давній український танець. Танцюють паром: дівчина («горлиця») і парубок. Пісня до танцю часто варіюється, імпровізується залежно від обставин. У піснях такого типу тільки перший куплет рідко зазнає якихось змін. Подаємо ближчий до Котляревського в часі запис пісні, опублікований у 80-х роках минулого століття з приміткою: «Останні два куплети виконував Семен Степанович Гулак-Артемівський», відомий український композитор і співак, автор опери «Запорожець за Дунаєм». // Ой дівчина-горлиця // До козака горнеться; // А козак, як орел, // Як побачив, так і вмер. // Умер батько – байдуже, // Вмерла мати – байдуже, // Умер милий, чорнобривий, // Жаль мені його дуже. // І за батька «отче наш», // І за матір «отче наш», // За милого ж душу // Танцювати мушу // (Пісні, думки і шумки руського народу на Подоллі, Україні і в Малоросії. – К., 1885. – С. 128). // Зуб – танок, який танцювали під сопілку. Один з різновидів сопілки називається «зубівка». // Дудка, інакше «дуда», «коза», «волинка» – музичний інструмент, що складається з шкіряного міха і вставлених у нього двох, інколи трьох трубок. На одній, як на сопілці, грають мелодію, інші дають фон, незмінний тон (див. також коментар: I, 37). // По балках – танцю чи пісні під такою назвою виявити не вдалося. В перших двох виданнях «Енеїди», здійснених без участі Котляревського, було: «Ой, ньєко, на цимбалах грали». // Санжарівка – темпераментний розгульний танець. Приспівки до «санжарівки»: // Ішли дівки з Санжарівки, // А за ними два парубки; // А собаки з маківок, // Гав-гав на дівок. // Ой дівчина кумина // Поїхала до млина. // Зачепила в сухий пен ь // Та й стояла цілий день. // Продай, мамо, дві корови, // Купи мені чорні брови, // На колодці стояти // Та на хлопців моргати. // Чом, чом боса ходиш? // Чому чобіт не заробиш? // Ой не жалуй дурнички, // Купи нові черевички! // (Закревський Н. Старосветский бандуриста. – М., 1860. – Кн. 1. – С. 75). // У чотирьох «граючих» рядках 28-ї строфи першої частини «Енеїди» блискуче виявився дивовижний музикальний слух Котляревського (він грав на скрипці). Спробуємо проаналізувати звукову інструментовку рядків. Тут необхідне вдумливе вчитування в текст, вслухування в мелодію і наростаючий темп. // «Бандура горлиці бриньчала» – чуються перебори струн бандури в помірному темпі. «Сопілка зуба затинала» – прискорення темпу і підвищення тону; після двох «бринь» попереднього рядка (причому перше тихіше – «ба», друге голосніше – «бринь») – три такти сопілки, кожний голосніший попереднього: «со» (глухий приголосний і голосний), «зу» (дзвінкий приголосний і низький, приглушений голосний), «за» (той же дзвінкий приголосний, але вже в парі з високим голосним). «А дудка грала по балках» – вступає інструмент, голосніший, ніж два попередні, з іншим забарвленням тембру, росте темп: після «ду-ду» ідуть варіації. // «Санжарівки на скрипці грали» – далі підвищення темпу і тону. Завдяки нагромадженню дзвінких приголосних та свистячих рядок немов зіграний на скрипці. Вслухаймося у вступні акорди: «с», «н», «ж» – на два такти – «ду-ду» – три перебори пальців скрипаля, три порухи смичка. Звернімо увагу на те, що інструменти починають звучати у певній наступності. Першою – порівняно неголосна бандура, за нею голосніша – сопілка, потім ще голосніша – дудка. І нарешті всіх покриває цариця музики скрипка. Народним танцям властивий органічний синкретизм, єдність ритму танцю, музики, співу. Пісня для

танцю втілює його ритм і дух, без нього вона, як і без мелодії, за висловом Лесі Українки, «тільки наполовину жива». Одяг, в якому виходять на круг, а особливо взуття («Дам лиха закаблукам, Закаблукам лиха дам! Дам лиха закаблукам, Дістанеться й передам») часто фігурують в піснях до танцю, і не просто так, до слова, а тому, що вони є неабиякою складовою частиною святкового дійства. Демонструють не тільки силу і вправність у танці, а й одяг, убори. Недарма дробушкам, чоботам і свиткам присвячений окремий рядок коментованої строфи. // Дробушка – жіноча картата плахта, вважалася особливо нарядною. Плахта – верхній одяг типу спідниці, зроблений із двох, зшитих до половини кусків картатої шерстяної тканини. Святкове вбрання. З народної пісні: // Вийди, вийди, молодице, з відром по водицю, // Нехай же я подивлюся на плахту-дрібницю. // (Собрание русских народных песен с их голосами. – СПб, 1805. – С. 182).

27

Проворну, чепурну і гарну – народний ідеал дівчини, прикмети названі в порядку їх важливості. Пор. змалювання молодиці Дідони (I, 21), дівки на виданні Лависі (IV, 21-22). // Юпка – верхній жіночий одяг у вигляді довгої корсетки, переважно з рукавами. За призначенням близька до сучасного легкого демісезонного пальта чи плаща. // Запаска – жіноче вбрання, що заміняє спідницю. Кусок чорної, звичайно шерстяної тканини (власне запаска) обвивався кругом стану так, щоб кінці його сходилися попереду. Поверх запаски у вигляді фартуха був кусок тканини синього кольору (попередниця). Запаску і попередницю підперізували червоним поясом. У Ганни запаска з фланелі (франц. flanelle) – дорогої фабричної тканини. Святкове вбрання її, так само як Дідони та Енея, пошито не з домотканого полотна та сукна, а з купованих тканин, що в ту пору могли дозволити собі тільки заможні люди. // Стьонжки, стьожки – кісники. // Ковтки – сережки. // Третяк – потрібне притоптування в танці. Часто викликають у танець, особливо дівчата, не словами, а танцем. Вихилясом – танцюють, нахиляючись то вправо, то вліво, приваблюють, розпалюють свою пару, заглядають їй в очі, викликаючи на круг. Чому в танець з Енеем іде не Дідона, а її молодша сестра, дівка Ганна? Тому що молодицям та ще вдовам не годилося танцювати разом з дівчатами та парубками, тим більше не годилося вдові з першого знайомства припрошувати до танцю парубка. Прийнято, розпочавши, танцювати до тих пір, поки грають музики. Вийти з танцю раніше, особливо парубкові, означало показати слабкість. Хто доведе свою пару до найбільшої втоми – той кращий танцюрист (див.: К. с. – 1898. – Т. 61. – Кн. 4. – С. 10 другої пагінації).

28

Гоцак – те саме, що тропак – народний танець. // Гайдук – народний танець. Садив гайдука – танцював навприсідки. // Не до соли – примовка «Тепер мені не до солі» пішла від народного оповідання, відомого у варіантах. Наводимо поданий у «Трудах» Павла Чубинського, підготовлених у 70-х роках минулого століття: «Послав батько сина за сіллю, дав йому гривню грошей. Купив син солі, скільки було сказано йому, ще шага й виторгував з тих грошей; всипав сіль у запалу та й іде додому. По дорозі був шинок, а в шинку тому гра музика, люди танцюють, аж діл гуде. Надійшов туди наш парубок і дуже йому заманулося потанцювати, а в кишені шаг мулить. // – Музико, грай мені одному! – погукнув парубок, віддав

того шага і почав танцювати, аж хата мала, а він закида ноги, і вприсідки, і через ногу, усяк було. Затанцювався парубок, а сіль потроху сиплеться з заполи. Що майне він ногою, то сіль так і поросне по хаті. А люди стоять округи та й приказують йому саме під ногу, мов знарошне приграють: // – Ой, парубче, сіль сиплеться, ой, парубче, сіль сиплеться! // А парубок зайшовся так, що й себе не тяме, та все ім: // – Тепер мені не до солі, коли грають на басолі! Тепер мені не до солі, коли грають на басолі! // Ходив, ходив парубок, поки аж відтанцював свого шага. Стала музика і він став. Глянув – аж сіль уся на долівці, ще сам він і порозтирав її ногами. // Скривився парубок та в сльози: // – А бодай його лиха година знала! Що ж тепер тато скажуть! // Потяг собі, сердега, додому» (Чубинський. – Т. 2. – С. 379). // Здавна на Україні, так само як у Росії та Білорусії, сіль, як переважно привозний продукт першої необхідності, цінилася високо і витрачалася економно. Сіль була важливим, коли не основним, продуктом чумацького промислу. Знали сіль «кримку» і «бахмутку». Першу одержували від випаровування на сонці морської води в Криму, другу – від випаровування на спеціальних сковородах добутої з соляних колодязів води. Колодязі знаходилися на березі невеликої річки Бахмутки в нинішньому Донбасі. Біля солеварень виникла укріплена слобода, потім – місто Бахмут (тепер Артемівськ, великий центр соледобувної промисловості). Свідчать, що «бахмутка» була більш дрібною і вважалася кращою на смак (див. також коментар: IV, 45). Страви прийнято було варити без солі. Її ставили на стіл окремо. Звідси й звичай зустрічати гостей найдорожчим у господарстві – хлібом і сіллю. Хліб і сіль на столі – ознака достатку. Розсипати сіль не те що з торби – солянки вважалося в народі недоброю прикметою (посваритися).

29

Варенуха – «Хлібне вино або наливка, варені з сухими плодами, медом і пряним корінням» (К.).

30

Про піч багато хто з молодших та й старших уже не має певного уявлення. Споконвічний неодмінний атрибут житла, хранительниця вогню й тепла, з припічком та черінню, уже майже відійшла в минуле. Зараз тільки інколи в селянських хатах, на кухні, продовжують ставити печі менших, ніж раніше, розмірів і меншою черінню над ними, скоріше як данину традиції, ніж з практичної потреби. На черені, яка нагрівається, коли топлять піч, сплять, сушать зерно, в тому числі просо, перед тим як везти його шеретувати на пшоно. // Просо відоме ще з доісторичних часів як зернова культура. Згадується в дуже давніх зразках народної творчості: «А ми просо сіяли, сіяли...» Традиційно просо займає досить значне місце в харчовому раціоні українського народу. В повсякденному побуті пшоняна каша або куліш – звичайна страва. А в козацьких походах, чумацьких та бурлацьких мандрах пшоняна каша з салом, у піст з рибою та олією – перший наїдок.

31

Оренда, оранда – корчма. У святкові дні тут збиралися на гуляння, танці. Назва «оранда» походить від того, що корчмарі за право торгувати горілкою платили в державну казну належний податок (брали в аренду). // У неділю на селі, // У оранді на столі // Сиділи лірники та грали // По шелягу за танець. // Кругом аж курява вставала. // Дівчата танцювали // І парубки... // (Тарас Шевченко. Титарівна) // Кораблик – старовинний жіночий головний убір, переважно в середовищі панства і заможного козацтва. Висока шапка з парчі або бархату з хутряним ободком. Формою нагадувала кораблик, звідси й назва. Верх круглий, з дорогоцінної тканини, інколи винизаний жемчугом і дорогоцінним камінням, над лобом викроений гострим кінцем уверх (як ніс корабля), вуха залишалися відкритими. Ободок – завжди з чорного матеріалу, потилицю прикривав округло викроений чорний клапан. // І начепила ланцюжок – одягла прикрасу на шию. // Та і запаски не забула – Дідона одягла не таку запаску, яка була на її молодшій сестрі Ганні минулого дня. Знали ще запаску у вигляді полотняного білого передника, яку носили поверх спідниці заміжні, взагалі більш поважного віку жінки. // З вибійки платок – платок з вибитим на тканині візерунком, який наноситься вручну за допомогою різьбленої або набірної дерев'яної дошки. Платок, хустка – важлива деталь святкового жіночого одягу. Хустка відігравала також велику роль у ритуалах, увійшла в обряди та повір'я. Заручена дівчина пов'язувала руку судженого хусткою, яка служила символом їхнього вічного союзу. В третій частині «Енеїди» серед грішників фігурують і ті, що в дівчат «з кишень платки тягли».

32

Що од покійника украла – тобто потай взяла з майна свого покійного чоловіка Сіхея. // Каптан (рос. кафтан) – верхній чоловічий одяг з довгими полами; сукман, жупан, чумарка. // Пояс з каламайки – пояс з цупкої густої льняної тканини. Пояс був важливою деталлю чоловічого святкового одягу. На старовинних портретах старшина завжди підперезаний поясом, переважно червоного або зеленого кольору. Були пояси різних розмірів – «більшої руки» і «меншої руки». // І чорний шовковий платок – платок, плат у старі часи в чоловіків мав ширше призначення, ніж нинішня носова хустка. Використовувався як рушник, для накривання сидла тощо.

33

Ляси підпускати – весело, жартівливо заговорювати з ким-небудь, щоб втягти в розмову.

34

У панаса грати – хто-небудь один із зав'язаними очима ловить інших. Кого піймає, той стає йому на зміну.

Журавель – весільний танець (К.). Можна додати, що це взагалі народний масовий танець-пісня. У танці відтворюється поведінка, пози журавля (як ходить, скубе траву, злітає у повітря тощо). Здебільшого це робить ведучий, соліст-танцюрист. Інші учасники стоять у колі або біжать слідом за ведучим. Вони співають пісню, супроводжуючи текст її відповідними рухами та жестами. На весіллі звичайно водять «журавля» в понеділок, коли несуть снідання молодій. Якщо в селі була церква, то в цей час мелодію «журавля» міг виконувати на дзвонах паламар. У сцені-жарті Марка Кропивницького «Лихо не кожному лиху – іншому й талан» пономар, вихваляючись своїм хистом, говорить: «...Спитаю: хто краще мене ударив би в дзвін – чи на «достойно», чи на «многа літа»?.. Та хочби і «журавля». Текст «Журавля», опублікований за життя Івана Котляревського: // Да внадився журавель, журавель // До бабиних конопель, конопель! // Такий, такий журавель, // Такий, такий дибле // Конопельки щипле! // А я сьому журавлю, журавлю, // Кiem циби переб'ю, переб'ю! // Такий, такий журавель, // Такий, такий дибле, // Конопельки щипле! // (Вестник Европы. – 1829. – № 22. – С. 153). // Дудочка – народний дівочий танець, сольний, зараз відомий під назвою «козачок». У давнину його танцювали під акомпанемент дудки (волинки), звідки й назва. Зараз виконується на різних музикальних інструментах (скрипці, цимбалах, бандурі та ін.), однак при цьому зберігається характер музичного викладу, притаманний дудці. Текст пісні до танцю: // Ти ж мій дударіку, // Ти ж мій сподаріку, // Ти ж було селом ідеш, // Ти ж було в дуду граєш, // Ти ж мене забавляєш! // Тепер тебе немає, // Й дуда твоя гуляє, // І пишки запалися, // Бозна кому досталися // (Вестник Европы. – 1829. – № 22. – С. 154). // Дудники інколи ходили від села до села, заробляючи грою на прожиття, як кобзарі або лірники. На таку думку наводять і слова «Ти ж було селом ідеш». Можливо, наведена пісня виникла в той час, коли мандрівні дудники почали відходити в минуле. Дудка лишила помітний слід у фольклорі, топоніміці, антропоніміці, що теж свідчить про її неабияку роль у культурному житті народу. // Хрещик – весняна гра, в котрій одна пара учасників гри ловить другу, яка після подачі сигналу розбігається, уникаючи переслідувачів; також танець-гра, під час якого хлопці й дівчата міняються місцями. Переважно гра дітей і підлітків, причому дівчат. Відомо кілька різновидів гри. // Горюдуб – гра, учасники якої стають парами, а той, хто «горить», стоїть спереду і за сигналом ловить одного із задньої пари, що роз'єднується, перебігаючи наперед. // Джгут – різновид гри в карти. Того, хто програв, б'ють джгутом (скрученим рушником) по долоні. Скажімо, скільки лишилося після закінчення гри на руках карт у дурня, стільки раз його били джгутом по руці. В «джгута» грали і без карт. // Хлюст – гра в карти. Взагалі хлюстом називається такий момент у грі, коли в одного чи кількох гравців на руках опиняться три карти однієї масті, або три козири, або три валети, або три тузи. Чий хлюст старший – визначають за старшинством карт, які його утворили. В пари – неясно, яка гра в карти мається на увазі. Може, вдвох, один на один? // Візок – поширена гра в карти, так звані «свої козири». Назва пішла від того, що тому, хто програв, дістається велика купа карт – «хоч возом вивозь» (див.: К. с. – 1887. – Т. 18. – Кн. 6-7. – С. 463-471). // Дамки – шашки. Закрита під кінець гри шашками противника, шашка переможеного вважається соромом для нього («Чорт мав порожнього кута»). // 36 – 37-ма – «ігрові» строфи. У перших виданнях «Енеїди» кожна строфа складалася з 20 рядків, потім сам Котляревський розбив двадцятирядкові строфи на дві десятирядкові. Тому тісна смислова єдність двох сусідніх строф у «Енеїді» спостерігається часто. Ігри не бенкет, де важко подати наїдки й напої з урахуванням забаганок кожного з присутніх окремо, і не обряд, де теж передбачені обов'язкові для всіх ритуальні дії. Грають «хто як і в віщо захотів».

// Сцени бенкетування троянців у Дідони не раз перегукуються з травестіями «мандрованих дяків» – «Пісня світська» та «Великодні вірша», де фігурують біблійні персонажі, переодягнені в український одяг і наділені рисами українських селян. У «Великодній вірші» – «Давид гуслі підстроїв, козацької як дернув», з присутніх «всяк собі пару прибрав» і всі пішли у танець: // Перше навприсяжки брали, // Потім били трепака, // А дівчата забивали // Підківками гоцака. // Як же взяли молодичі // По-своєму бушувать, // Аж погубили спідниці, // Так взяло їх розбирать». // Тут же «парубки в м'яча гуляли, деякі ж у жгута; дівки пісеньки співали; малі ж діти – у ката; хто хотів – навбитки бився» (Історія української літератури: У 8 т. – К., 1967. – Т. 2. – С. 57). // В «ігрових» строфах новаторська риса «Енеїди» порівняно з віршами-травестіями полягає в тому, що з ряду ігор обособлено взятий «панас». Він служить зближенню Енея з Дідоною, рухає сюжет. Пара на довгий час, мов прожектором, вихоплена з маси. Індивідуалізації героїв у сучасному розумінні ще немає, але є типи, на розвитку стосунків яких тримається сюжет. У травестіях попередників Котляревського при чи танцю, взятих з виразною метою характеристики окремих персонажів, вказати не можемо.

36

Курили – пиячили, бенкетували. // Сподар – шанобливе звертання, зараз невживане. Мало значення: «господар» і «государ», «цар». І далі зустрічається в «Енеїді» (III, 1, IV, 127).

37

Грінку убить – виграти (К.), добре пожитися. Грінка – скибка хліба, помазана зверху чимсь істивним; або ще – підсмажена на сковорідці з жиром. У переносному значенні – взагалі шмат, кусок чогось пожиточного. Нар.: Убив добру грінку. Грінка йому упала (Номис. – С. 207). // Мутив, як на селі москаль! – москаль – тут у значенні: солдат царської армії. На Україні до ліквідації козачого військового устрою знали тільки солдат-росіян. Пізніше назва «москаль» перейшла і на солдат-українців, взагалі людей будь-якої національності, коли вони служили в царській армії.

38

Олімп – гора в північній Греції, на якій, згідно з міфологією, живуть боги. Тут стоять палаци Зевса та інших богів, збудовані й оздоблені богом ковальства Гефестом. Ворота в Олімп, коли боги виїжджають звідти на золотих колісницях, відкривають і закривають гори. Олімп – також символ верховної влади. // Мартопляс – гультай, гульвіса, блазень.

39

А то Венера все свашкує – свашкує – тут у значенні: сватає, зводить. // Свашка – жінка, яка порядкує на весіллі. // Котляревський консультував свого знайомого Дмитра Бантиш-Каменського, який писав «Историю Малой России». Згадуючи в своїй праці про особливості весільного обряду на Полтавщині, Бантиш-Каменський пише: «Коли молода приїжджає до хати молодого і відходить потім до покою, дружка й свашка керують нею; остання роздягає, кладе молоду в постіль». До слова «свашка» Бантиш-Каменський дає примітку: «Свашка зветься і мчалкою – пояснює п. Котляревський – від дієслова мчати, скоро переносити. У свашки вибирають, звичайно, жінку молодих років, сміливу, проворну, швидку» (Кирилюк Є. Іван Котляревський: Життя і творчість. – К., 1981. – С. 104-105).

40

Меркурій. – У римській міфології бог-вістун, покровитель мандрівників, купців, пастухів; син Юпітера і німфи гір Майї (відповідно у греків – Гермес). Тут Меркурій одягнений візником-листоношею кінця XVIII – початку XIX ст. // Ладунка (пол. lądunek) – тут поштова сумка з бляхою на ній, знаком того, хто перебуває на державній службі. Листоноші носили ладунку на грудях. Також ще – патронна сумка у кавалеристів, мисливців. // Ногайський малахай – довгий ремінний батіг (нагай), як у ногайців, тюркської народності, що зараз живе на Кавказі (переважно північ Дагестанської АРСР). Ногайцями у XVIII ст. називали кочівників біля узбережжя Азовського і Чорного морів, на підступах до Кримського ханства.

41

А то заліг, мов в грубі пес – грубою називали піч для обігрівання приміщення, яку топили з сіней. Звичайно груби були тільки в панських будинках. Нар.: Аби груба, то пес буде (Номис. – С. 169).

42

Станя, стайня – приміщення, де тримають коней, конюшня. // Чортопхайка – легка бричка. // Оглобельна – коняка, запряжена в оглоблі, по центру. По боках оглобельної – коні припряжні, або ще кажуть підпряжні, орчикові.

43

Та швидко і не так задробиш – тобто задріботиш, побіжиш мерщій. // Дать халазію – відшмагати різками (К.); взагалі – одержати нагінку, прочуханку.

Мов Каїн, затрусивсь увесь – вираз походить від апокрифічних варіантів біблійного міфу про першого великого грішника людського роду братовбивцю Каїна (Буття IV, 11). Пор. у літописі (XIII ст.): «А князь (Мстислав) викрив Жирослава (свого боярина-зрадника) і прогнав його від себе, як ото прогнав бог Каїна з-перед лица свого, кажучи: «Проклят ти будь, стогнуци і трясучись на землі; бо розверзла земля уста свої прийняти кров брата твого» (Галицько-волинський літопис / Пер. Л. Махновця / Жовтень. – 1982. – № 7. – С. 25). Тут «стогнуци і трясучись на землі» – апокрифічний додаток. Нар.: Труситься, як Каїн (Номис. – С. 63). // Кабака – тютюн для нюхання, розтертий у порошок.

А сам, вернувшись в будинки – у панських садибах будинками називалися тільки ті приміщення, в яких жила панська сім'я та її гості, люди «благородного звання». Двірська челядь, взагалі простолюди, жили в інших, службових приміщеннях. // Мізерія – злидні, мізерні пожитки.

Крадькома виглядаючи з-за комина, Дідона довго вдавала, що не помічає зборів у дорогу зрадливого коханця, довго тамувала злість. Побачивши, що Еней хоче втікати, вхопила його за чуприну, не проговорила, а просичала першу фразу: «Постій, прескурвий, вражий сину!» Зразок алітерації: у кожному слові – глухий свистячий та шиплячий приголосний. Нар.: Не грій гадюки в пазусі, бо вкусить (Номис. – С. 58).

Рожен – загострений кілок. // Хирний – хворобливий, жалюгідний.

Кучма – кудлата, з нестриженого смушку бараняча шапка, папах. Це слово вживається також у переносному значенні: чуб, чуприна. В народі відомий неделікатний жарт, який вчиняють над малими дітьми. Жартові передую приблизно такий діалог: «Зробити тобі кучму?» – «Зробить». // «А яку ж тобі зробити кучму – велику чи малу?» – «Велику». Після цього охочого до великої кучми хапають за голову, боляче куйовдять чуб, з притиском

проводять долонями супроти, щоб він стирчав у різні боки. Не пускають, поки не доведуть жертву до плачу.

49

Мандруй до сатани з рогами – перефразована лайка «Щоб тебе нечистий взяв!» (Номис. – С. 81). Не горів, не болів: зразу околів (про наглу смерть злого) (Там же. – С. 159). Щоб ви шаталися повік – один з тяжчих прокльонів, майже обов'язковий компонент кожної лайки. Ось давніший зразок такого прокльону з «Галицько-Волинського літопису» (XIII ст.): «Хай не буде йому (зрадникові боярину Жирославу) пристанку в усіх землях, у руських і в угорських, і ні в яких же краях! Нехай ходить він, блукаючи, по землях! Хай жадає він харчу, а вина і пива скудно хай буде йому! І хай буде двір його пустим, і в селі його хай не буде живущого!» (Галицько-волинський літопис / Пер. Л. Махновця / Жовтень. – 1982. – № 7. – С. 26). // Окинемо поглядом увесь епізод з лайкою Дідони. 53 – 54-та строфи – присоромлення, виказування, перелік благодіянь невдячному коханцеві. Інший характер мають строфи 56-57. Вони становлять внутрішньо завершену мовно-художню цілісність. Дідона лає зрадливого коханця згідно з устояними фольклорними канонами. Довгий монолог Дідони завершує лайка-заклинання, лайка – ритуальне дійство. Виказавши все Енеєві, Дідона доступним їй способом творить над ним суд і кару. Перші чотири рядки 56-ї строфи – тринадцять лайливих слів. Один період, розділений на два речення тільки тому, що треба перевести дух. Тринадцять лайливих слів-ударів. Після них, розпаливши себе, молодиця переходить до словесної розправи. Словесно відтворені етапи розправи: ляпас і дряпання нігтями по обличчю. // У 57-й строфі від знищеного і розвінчаного Енея Дідона переходить до його братії. Тут уже не викриття, а лайка-заклинання, які, за виразом Олександра Потебні, є вивітряними язичницькими молитвами. Дідона накликає на троянців усі біди й нещастя, серед яких найстрашніше – «на чистому щоб покоїли», тобто вмерли наглою смертю. Несподівана, раптова смерть, без сповіді і причастя – ганебна. Тому воїни перед боем відправляли відповідні ритуали, несподівано опиняючись в смертельно небезпечному становищі, сповідалися і просили прощення один у одного. В поезії Шевченка: «Ой пішла я у яр за водою» дівчина закликає зрадливого коханого: // Побий тебе сила божа // На наглій дорозі.

50

Аж занудило їй, небозі – небога – тут у значенні: бідолаха, сердешна.

51

Паплюга – розпутна жінка.

52

Пуцьверинок – пташеня. // Купідон, або Амур – син богині кохання Венери, за античними міфами, – маленьке чарівне хлоп'я з крильцями за плечима, луком і стрілами в руках. Кому Амур пронизує своєю золотою стрілою серце в момент зустрічі з особою другої статі, той закохає. // Бахур – коханий, залицяльник.

53

Запичок – заглибина в комині печі різної величини, частіше з боку припичка і полу. Тому Дідона, щоб дістати кресало, «скочила на піл». В запичку, де завжди сухо, звичайно тримали кресало і трут. Трут робили з відвареного в гречаному попелі гноту, ганчірки або висушеного гриба, який через це мав назву трутовик. Іскра, одержана від удару залізного кресала об камінь, запалювала трут. Трут завертали в клоччя – грубе волокно, відходи під час обробки льону або конопель – і роздували вогонь.

54

Стояв у неї на городі – чому очерет складений на городі, а не в дворі, де стоять садибні будівлі, копиці сіна, соломи та ін.? У садибі двір (інколи обгороджений) – зовсім не те саме, що город. Город обробляється і на ньому можна ставити ожереди, копиці тощо тільки тоді, коли достигла городина зібрана, а нова ще не посаджена. У даному разі саме так стоїть справа зі скошеним на паливо очеретом. Його звичайно косять на самому початку зими, коли тільки став лід на стоячих водах і ще не випав великий сніг. Город, що спускається до низу, в цю пору пустує і на ньому зручно складати очерет. До весни увесь він чи більша частина його буде спалена. // Костер – тридцять кіп пов'язаного в кулі очерету. В копі – 60 кулів.

55

Послала душу к чорту в ад – всі, хто накладає на себе руки, – вчиняє тяжкий гріх, якому немає прощення. Самогубцям уготовані вічні муки в пеклі (III, 71).

56

Палінур – керманіч на човні Енея. Згідно з легендою. Палінур був кинутий у море з волі богів, ворожих троянцям, а коли вибрався на берег, загинув від рук тубільців. Його ім'ям був названий мис на південно-західному узбережжі Італії, в області Луканія. В «Енеїді» Вергілія Еней ще зустрінеється з Палінуром у підземному царстві Плутона (Вергілій. – Кн. 6. – Ряд. 337-387).

Шпуге – дуже бризкає, хвилюється.

Ацест – легендарний цар Сіцилії, родом з Трої. Цим пояснюється, що «Ацест Енею, як би брату, Велику ласку показав».

Як водиться у подібних випадках, несподіваних гостей почастиували тим, що тримали у запасі для такої нагоди, – салом, ковбасою, а оскільки вони з далекої морської дороги зголодніли, то подали їй тетерю (гарячу страву), яку можна приготувати нашвидкуруч: накришити у кип'яток сухарів, засмажити цибулею на олії, посолити – і тетеря готова. Сало – воно ще не раз буде згадуватися в «Енеїді». З прадавніх часів його місце у харчовому раціоні українського народу дуже значне. Серед харчових припасів, які, збираючись на війну з рутульцями, готує військо царя Латина, на першому місці – сало і пшоно (IV, 98). З салом пов'язана велика кількість народних приказок, оповідань, анекдотів. Напр.: «Ой якби-то було так, щоб царем стався – сало б і в, з салом спав, салом би вкривався». Ковбаса – традиційний спосіб її приготування: «Свиняче м'ясо з салом порізати на шматочки, посипати сіллю, перцем і цим фаршем наповнити вимиті свинячі кишки, спекти в звичайній печі, а перед подачею на стіл піджарити» (Маркевич. – С. 155). // Решето – господарська річ для просівання чогонебудь. До дерев'яного круглого обода знизу кріпиться сітка, через яку просіюють (зерно, крупу). Те ж, що й сито, тільки в останнього густіша сітка (для борошна, товченої макухи та ін.). Решето чи щось інше, використовуване як хлібниця, ставили обов'язково посередині стола, щоб гостям було зручно брати нарізаний хліб. Хліб – усьому голова, споконвічна пошана до «святого хліба» глибоко коріниться в народній свідомості. Хлібина на покритому скатертиною столі – неодмінний атрибут патріархальної хати, надто в святковий час.

Пашкети в кахлях – «Не маючи пашкетних форм, заможні селяни готують цю страву в кахлях. Замішують пшеничне тісто з маслом і з молоком, обкладають цим тістом кахлю, перше змазавши її маслом, кладуть гусячі нирки, печінку, кусочки м'яса, заливають товченою печінкою, закривають все це краями того ж тіста і ставлять у піч пектись – поки буде готове» (Маркевич. – С. 157). // Кахлі – поширені і зараз керамічні плитки для личкування (облицьовування) стін, печей тощо. // Сита – розведений водою

мед або медовий відвар на воді. // Зразову до рижків печінку – зрази – страва з яловичини: скручений биток з м'яса, в даному разі з печінки, з начинкою. Рижки, рижики – істівні гриби.

61

В сей день його отець опрягся – Еней прибув до Сіцилії якраз через рік після смерті свого батька Анхіза на цій землі. Опрягся – в бурлескній манері, зневажливо, мов про скотину: помер. // Чикилдиha – назва гіршого татунку горілки.

62

Громчуя – об'єднана місцем проживання чи родом занять, або тим і другим спілі, нігті, людей. Громадські зібрання, сходи відігравали винятково важливу роль у суспільному житті. Показовий приклад – козацькі ради на Запорізькій Січі. // Нар.: Громада – великий чоловік. Як громада скаже, так і буде.

63

Поставити обід старцям – за давнім звичаєм, на похороні і поминках обов'язково влаштовували обід для старців.

64

Книш – хлібний виріб з пшеничного, інколи житнього і гречаного борошна; по краях тісто розпліскують коржем і завертають наверх так, що воно сягає тільки до половини книша. Зверху книш змазують салом або олією. Приготування книша з житнього і гречаного борошна: «Вчинити житнього тіста, замісити гречаним борошном; коли підійде, викачувати на столі; ліплять книші з допомогою ложки, яку опускають перед цим у розтоплений свинячий смалець. Зліпивши, сажають у піч, а вийнявши, знову змазують смальцем» (Маркевич. – С. 154). // Коливо – ритуальне блюдо, обов'язкове на поминках; кутя з пшениці, розведена ситою. Перш, ніж приступити до страв під час поминального обіду, споживають коливо, обов'язково згадуючи при цьому добрим словом покійника: «Царство небесне, пером земля над ним! Нехай со святыми почиває та й нас дожидає!..» (Номис. – С. 8). // Хазяїнів своїх ззивали – тобто сіцилійців, на землі яких у даний момент перебували троянці. // Сити із медом наситили – тобто розвели водою (квасом) мед; настояли мед на чому-небудь. // Пішла на дзвін дякам копа – копа – полтина (К.), тобто п'ятдесят копійок. Дати на дзвін – заплатити, щоб дзвонили в церкві за упокій душі. Нар.: Дзвонять за упокій душі (Номис. – С. 160).

Подана в помірному гротескно-жартівливому тоні картина приготування поминального обіду. Поминки – не бенкет, багатий стіл з різноманітними та вишуканими наїдками й напоями, приправами та делікатесами тут буде недоречним. Готуються звичайні, повсякденні страви. Аби тільки обід був добре приготовлений та щоб усім, хто прийде вшанувати покійного, вистачило їжі. На поминки кликати не обов'язково, приходять усі рідні, близькі, сусіди. Старці сходяться з усієї округи. Звичайно, з цієї нагоди найбільше наварили борщу, який за кількістю компонентів та способів приготування (залежно від локальних умов і пори року) не має собі рівних серед інших страв української кухні. Борщ – головна страва обіду. Порівняно з іншими стравами, борщ займає, можна сказати, чільне місце у фольклорі. Нар.: Добрий борщик, та малий горщик. Старий стару хвалить, що добрий борщ варить (Номис. – С. 92, 173). Менше від борщу, хоч зовсім не набагато, варять юшки (п'ять казанів проти шести – дивовижно витримана загальна співрозмірність між собою найбільш поширених страв, кількість визначає і питому вагу в порівнянні з іншими стравами). // Юшка, так само як і галушки, – страва загалом на сніданок та вечерю. Треба зауважити, що під «юшкою» часто розуміли бідняцьку, убогу страву. Іван Вишенський, картаючи червоугодників-єпископів, докоряє їм бідняками, які «юшечку хлебчуть». Звідси нар.: Перебиватися з юшки на воду. М'ясом хвалиться, а воно і юшки не було (Номис. – С. 51). Тому, коли юшка не бідняцька, як правило, це підкреслюється. У коментованій строфі Іван Котляревський зазначає, що в усі казани спочатку поклали варити м'ясо – отже, обід багатий. Галушки – давніші способи приготування: «Взяти гречаного борошна, підбити на воді досить густо, кидати ложкою у киплячу чи посолену воду, півгодини покип'ятити, покласти олії або масла чи засмажити салом з цибулею і подавати» (Маркевич. – С. 152). // Приєднана в кінці строфи до звичайних на поминках страв «тьма» варених баранів, «курей, гусей, качок печених» – гротеск, очевидне для сучасників Івана Котляревського поєднання несумісного. З другого боку, обкладені горами печені демократичні вагани з борщем – на місці. Вони співзвучні стилеві поеми, уже готують переростання в наступних строфах поминок у п'яне гульбище.

Цебер – велике дерев'яне відро, мало вигляд зрізаної діжки з дужкою зверху. // Вагани – видовбані з дерева великі продовгуваті миски у вигляді коритець, з яких ілі гуртом страву козаки на Січі, в походах, громадою на обідах, поминках і т. ін. Спільне споживання страви з однієї посудини мало у певних випадках ритуальне значення, символізувало братерство, мир і згоду між учасниками трапези. // «Со святими» – кондак, коротка молитовна пісня в поминальному обряді православної церкви. Співом «со святими» відкривалася заупокійна служба. Потім священник благословляв трапезу і починалися поминки.

Еней і сам со старшиною – як і в реальному тогочасному житті, в «Енеїді» виразно розмежовані суспільні стани: народ, простолюди; над ним – старшина, дворяни; над старшиною – вища знать, державці, Олімп. Однак цікаво, що в першій частині поеми розмежування далеко не таке виразне, як у наступних. У Дідони всі троянці бенкетують за одним столом; Еней і поведінкою, і способом життя не вирізняється з-поміж інших троянців, які при зустрічі з Дідоною лають його останніми словами. А тут – Еней уже сідає за стіл «со старшиною», народ тримається окремо. Це – свідчення того, що між написанням першої і другої частин поеми був період коли не тривалий у часі, то принаймні позначений інтенсивним творчим розвитком митця, реалістичною конкретизацією і поглибленням його задуму. //

Півкіпки – 25 копійок. // Шпурнув в народ дрібних, як ріпки – кидати в народ під час поминок, а також різних урочистостей монети – давня стійка традиція. // Як ріпки – найдешевших (дрібних). Ріпа належала до найбільш поширених, доступних городніх культур. Солодкуваті на смак, білі, жовті, часом червоні або фіолетові корені ріпи першим ділом клали у страву. І при нестатках – ріпа завжди під рукою, завжди може виручити. Нар.: Ріпа – утіха жінці (Номис. – С. 243).

68

Перелог – корчі, судороги. // Мисліть по землі писав – Мисліть – назва літери «М» у слов'яно-руській азбуці. Мисліть писати – плутати сп'яну ногами.

69

Півквартирки – півкварти, півкухля (К.). Це трохи більше півлітра. Кухоль – і посудина, і інколи міра рідини. Містив одну квартиру. // Імбир – дорогі привозні прянощі з коренів імбиру, який росте у південних країнах.

70

Не вомпили – не вагалися, не витрачали часу. Вомпити – вагатися, мати сумнів. // Похмілля на другий день після поминок по батькові Енея Анхізові переростає у широкий п'яний розгул – з музиками, танцями дресированих ведмедів, перебійцями. Гуляння тривало «без просипу неділь із п'ять», аж поки втручання злої Юнони не поклато йому край. Зважаючи на звичаї тогочасного панства – це не таке вже й перебільшення. Гуляли тижнями, звичайно, не поминаючи, а під час ярмарків, на різдво, Великдень, інші свята, до яких приурочувалися сімейні торжества. Перетворювати поминки на п'яне гульбище, напиватися до безтями, та ще й поминаючи батька, – неподобство. Таке міг собі дозволити тільки Еней – безтурботний гульвіса, яким він змальований у перших частинах поеми. Досить порівняти поминки Анхіза в другій частині і зображення поховання та поминок убитих воїнів у шостій (строфи 87-93), де Еней виступає як розважний і мудрий ватажок, а троянці – свідомими свого обов'язку мужніми

воїнами, щоб побачити, якої значної еволюції зазнав задум «Енеїди» в тривалому процесі її написання.

71

Ігрища – різноманітні групові ігри, розваги у святковий день. Притаманне Котляревському «яскраве видіння реального світу і найбільшою мірою конкретне його відтворення» (А. Шамрай) виявилось у наведеному малюнку надзвичайно виразно. Дуже насичена, жива картина святкового гуляння в господі українського пана. Це вже далеко не поминки. Немає обов'язкових у такому випадку столів для старців. Публіку розважають школярі, хором співаючи канти, тут же скачуть халяндри цигани і, звичайно ж, всюдисущі кобзарі та лірники зі своїм репертуаром на всі випадки життя. // У вікон школярі співали – «Численні мемуарні і літературні матеріали свідчать, що семінаристам або бурсакам того часу доводилось (...І гуртом збирати подавання, співаючи канти... Ця давня традиція українських шкіл була ще жива в той час» (Волинський П. К. Іван Котляревський. – К., 1969. – С. 21). // Халяндри циганки скакали – цигани були неодмінними учасниками будь-якого святкового, ярмаркового дійства. Халяндри – циганський танець (К.). Подаючи панораму ярмарку в «Салдацькому патреті», Г. Квітка-Основ'яненко згадує й циганів: «Циганка ворожить та приговорює: «І щасливий, уродливий; чорнява молодиця за тобою вбивається; положи ж п'ятачка на рученьку – усю правду скажу...» Циганчата танцюють халяндри та кричать не своїм голосом, мов з них чорт лика дере». // Водили в городі музики – звичай наймати музики і, танцюючи, водити їх за собою по селу, чи місту, чи то ярмарку, досить відомий. В тому ж «Салдацькому патреті» Г. Квітки-Основ'яненка читаємо: «А там, чути, скрипка гра з цимбалами: Матвій Шпонь та продав сіль, рохитавсь і грошики вчистив, та й найняв троїсту і водиться з нею по ярмарці. Вже й шапки катма, десь кинув її на когось та й відбіг. Іде й співає, а де калюжа, тут і вдарить тропака. Забризкався, захлюстався... Еге! та не мішай йому! Він гуля!...»

72

Присінки – прибудова перед входом до якого-небудь приміщення, ганок з накриттям. // Аж ось прийшов і перебієць – бої кулачні, різні види боротьби, змагань – дуже давня традиція в житті всіх народів, що в різних модифікаціях живе і в наш час. Серед настінних розписів на світські теми Софії Київської зустрічаємо зображення борців. Цікаво, що борці Дарес і Ентелл представляють різні суспільні прошарки, хоч різниця між ними в поемі ледве намічена. Дарес «убраний так, як компанієць», тобто належить до привілейованого, багатшого козацтва. Утворені наприкінці 60-х років XVII ст. кінні компанійські полки були під командуванням і на особистому утриманні гетьмана. Щось близьке до гвардії. В кінці XVIII ст., уже в часи Котляревського, компанійські полки входили до складу регулярної російської армії як легка кавалерія. Інколи «компанійцями» називали просто багатих козаків (див.: Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 25). // У Вергілія Дарес – з троянців, що пустилися мандрувати з Енеєм. Проти компанійця Дареса виставляють «тяжко смілого» і «дужого» Ентелла, причому підкреслено його демократичні, протинародні риси («Мужик плечистий і невключий» – II, 23; «Як чорноморський злий козак» – II, 31; «Сильно храбровався, Аж до сорочки весь роздягся» – II, 31). У Вергілія Ентелл місцевий, прибув у

Сіцилію разом з царем Ацестом. Обов'язковим ритуалом, який передував власне боротьбі, бійці, були словесні перепалки, розпалювання себе й противника лайкою, якомога образливішою.

73

Мазка – кров з розбитого носа, обличчя. // Бакаляр – школяр.

74

Пудофет – важкий на підйом (К.).

75

Тімаха – тут у значенні: бідолаха.

76

Погудка – вість, повідомлення.

77

Зітру, зімну, мороз як бабу – порівняння походить від народної казки про бабу та мороза. Нар.: Давить, як мороз бабу (Номис. – С. 78).

78

Кислиці, ягоди, коржі – ягодами на Полтавщині називають вишні. Описуючи бенкет небожителів в іронічно-приземленому тоні, І. Котляревський виходить з народних уявлень про рай, де вічно блаженствують обіч вседержителя та святих праведники. Виникає мотив, який І. Котляревський широко розгорне далі в картинах відвідання Енеем раю (III, 116-125). І тут, і там райські наїдки – головним чином дитячі ласощі, тільки в третій частині вони названі повніше.

Мурий – темно-сірий або сіро-бурий із темнішими і світлішими смугами.

Як чорноморський злий козак. – у 1782 р. частина козаків зруйнованої влітку 1775 р. Запорізької Січі за їх проханням була переселена з дозволу уряду на землі між річками Кубань і Єя. За першими переселенцями потяглися інші, й не тільки колишні запорожці. Було утворене Військо Чорноморське, в якому на перших порах були заведені порядки, подібні до запорозьких. Тут довше, ніж деінде, затрималися давні козацькі традиції, коли не за самою суттю, то принаймні за формою. У п'єсі І. Котляревського «Наталка Полтавка» Микола, сирота «без роду, без племені», збирається іти в Чорноморію: «Люблю я козаків за їх обичай!» (дія друга, ява перша).

Уже було зазначено, що в «Енеїді» Вергілія (Вергілій. – Кн. 5. – Ряд. 375-425) Дарес (Дарет) – троянець, а Ентелл – місцевий, сіцилієць. Тому покровителька троянців Венера просить Зевса підтримати Дареса.

Бахус – у римській міфології бог виноградарства й виноробства (в грецькій міфології – Діоніс), син Зевса і дочки фіванського царя Кадма Семели.

Марс – у римській міфології бог війни (відповідно у грецькій – Арес), перебуває у досить близьких стосунках з Венерою і сприяє троянцям. // Ганімед – виночерпій у Зевса. // Пуздерко – похідний погребок, буфет.

Нар.: Цибульки під ніс дати (Номис. – С. 81).

Нар.: Слуха джмелів. Дав йому лупня добре – довго буде джмелів слухать!
(Номис. – С. 77).

Трохи не цілую гривняху – гривня – в різні часи мала різну цінність. Ще в Київській Русі – срібний зливоч вагою близько фунта (фунт – 409,6 грама). Від слова «гривня» походить назва «гривеник» – срібна монета вартістю в десять копійок. Гривнею називали ще мідну монету в дві з половиною-три копійки. Слово «гривняка» вжито тут в останньому значенні.

Литва, литвини – жителі степової України так звали не тільки литовців, а всіх, хто жив на північ від Десни (див.: Основа. – 1861. – Кн. 1. – С. 265). Отже, литвинами звали жителів як Білоруського, так і Українського Полісся. «Отож під ім'ям Литва, що... в історичних джерелах вперше згадується під 1009 роком, впродовж століть виступали, крім власне литовців, також і латиші, і поляки, і білоруси, й українці Полісся... Саме в світлі цього й слід сприймати популярність на Україні прізвищ типу Литвин, Литвиненко, Литвяк тощо та відповідних назв населених пунктів» (Непокупний А. П. Балтійські родичі слов'ян. – К., 1979. – С. 42).

Ярміз, ярміс – спосіб, засіб; учиняти ярміз – тут у значенні: повернути на свій лад, зробити по-своєму, накоїти лиха. // Патинки – жіночі черевики, туфлі. // Пішла в Ірисині будинки – в античній міфології Іриса (Ірида) – богиня райдуги, прислужниця богів, передовсім Юнони. Виступає посередницею між богами і людьми (як райдуга з'єднує небо і землю).

Хижа, хижка – кладовка, чулан у хаті; вхід туди – із сіней. Хижка не мала вікон. // Принесла лепорт – принесла рапорт. Вираз із тогочасної армійської термінології. // Ліжник – домоткана, груба шерстяна ковдра.

Пригадаймо, що троянці мандрують без жінок. Вони ніде не фігурують до цього епізоду, і далі І. Котляревський зовсім забуде про них. Змальовуючи картини українського побуту, подаючи у травестійній формі той чи інший епізод Вергілієвої «Енеїди», письменник бере те, що йому в даний момент потрібне, трактує героїв так, як йому зараз треба, зовсім не зважаючи на те, в образі кого вони вже з'являлися або ще з'являться в поемі. Це важлива прикмета «Енеїди». Приміром, у першій її частині Венера відвідує свого батька Зевса в образі старосвітської української молодиці (І, 14). У другій частині – прибуває до Нептуна «в своїм ридвані, Мов сотника якого пані» (ІІ, 69). У п'ятій – приносить сину Енееві викуване Вулканом бойове спорядження в образі осяйної небожительки «на хмарі» (V, 43). На початку шостої частини постає в образі бідової маркитанки (VI, 6). Дослідник «Енеїди» Ієремія Айзеншток слушно підкреслював: «Цілком очевидно, що цей образ творився в кожному окремому випадку самостійно, не оглядаючись на інші згадки про нього в поемі. Будь-яка згадка про Венеру в поемі має ряд конкретних живих побутових деталей, але ці окремі деталі живуть розрізнено, кожна сама по собі, вони не мають найменших претензій дати в своїй цілості якийсь єдиний, цільний образ, тим більше – образ типовий» (Котляревський Й. Сочинения. – М., 1969. – С. 26). Те саме стосується образу Енея, інших персонажів поеми. Еней втілює в собі окремі риси українського національного характеру, зокрема відчайдушного, щирого в дружбі і грізного в бою козака-запорожця, але він не має суцільно індивідуальних, тільки йому притаманних рис. У кожній ролі (женихання з Дідоною, поминки по Анхізові, мандрівка в пекло, гостювання у Латина і т. д.) він живе обособлено, про якийсь суцільний характер, тим більше поданий у розвитку, говорити не доводиться. // Зумовлена загальним історико-літературним розвитком відмінність між Енеем перших і останніх частин поеми – то вже зовсім інша річ.

91

Нар.: Сняться комусь кисллиці, та не знає к чому (кисллиці бачить у сні – також і проти плачу. – Номис. – С. 168).

92

Бероя – в «Енеїді» Вергілія – дружина троянця Дорікла. її образ приймає Трида, підбурюючи жінок підпалити троянські кораблі.

93

Бахурують – ведуть розпусне життя.

94

Пайматуся – пестливе від «паніматко». // Скіпки, тріски, соломі, клоччя – послідовність у переліку горючого матеріалу відповідає порядковій в приготуванні вогнища. Спочатку – тонко настругані скіпки, на них зверху кладуть більші за розміром тріски, потім – соломі. В клоччя вкладають запалений від кресала трут, роздувають і підпалюють цим клоччям вогнище.

95

Байдак – річкове судно з однією шоглою. Запорізькі козаки споряджали байдаки також як військові судна, виходили на них у Чорне море. // Пороми – плоти, взагалі несамохідні плавучі споруди. Дерев'яні човни, судна шпаклювали і щілини на них заливали смолою, підводну частину суцільно покривали дьогтем.

96

Трішотки – дерев'яний прилад, калатало, яким скликали людей на пожежу, громадський збір тощо.

97

Олімпських шпетив на всю губу – уже зазначалося, що у поемі Вергілія глибока пошана до богів – найважливіша риса Енея. Постійним означенням його є «побожний», «божистий». Комічним контрастом до цього служать лайки героя «перелицьованій «Енеїді» на адресу небожителів, не виключаючи й матері Венери та Зевса-громовержця.

98

Тризубець – рибальське знаряддя, атрибут влади бога морів Нептуна; служив для нього також чудодійним жезлом, який міг викликати морську бурю або заспокоювати її. // Базаринка – подарунок, хабар. Походить від польського basarunek – штраф, грошове стягнення за нанесені рани чи каліцтво.

99

Плутон – бог підземного царства, земних надр. Його палац відвідає Еней під час мандрівки з Сивіллою в підземне царство (III, 110-115). // Прозерпина – дружина Плутона, втілення всього недоброго на землі.

100

фурцює добре навісна – фурцює – гасає, скаче.

101

Пустить лиш з неба веремію – веремія – крик, метушня, замішання. Пускати, крутити веремію – несподівано напасти, внести замішання.

102

У 59 – 61-й строфах змальований знахар, вельми примітна постать у народному житті ще з прадавніх часів. З прийняттям і подальшим утвердженням християнства роль знахарів поступово зменшувалася, хоч у кінці XVIII ст. була ще досить помітною. Звичайно знахарі були досвідченими, бувалими людьми, знали на народній медицині, ліками і порадами допомагали кожному, хто до них звертався. На певному рівні народної свідомості й культури магія, зв'язок з вищою чудодійною силою органічно пов'язувалися з розумом, життєвим досвідом, професійною вправністю. Знахарів і знахарок, ворожок, таких як Сівілла у третій частині «Енеїди», народ відрізняв від чаклунів, чаклунок та відьом і певною мірою протиставляв їм. Вони могли боротися з нечистою силою, відводити відьомські чари. В «Конотопській відьмі» Г. Квітки-Основ'яненка «стар чоловік і непевний» Демко Швандюра «знімає чари» відьми Явдохи Зубихи, яка зробила так, що замість неї козаки «прехваброї сотні конотопської» порють різками на виду у всієї громади вербову колоду. // Упир і знахур ворожить – у Котляревського упир – жива людина, яка знається з потусторонніми силами. // І добре знав греблі гатить – в народних уявленнях чоловік, який добре знався на водяних млинах, греблях, – знахар, ворожбит, в усякому разі дружній з ними. Він знає замовляння на випадок різних стихійних лих, уміє ладити з водяником (дядько Лев у «Лісовій пісні» Лесі Українки), щоб той постійно давав потрібну кількість води, особливо коли багато заводу, щоб не проривала вода греблі, не знесла млина під час повені; мусив знати ще багато інших тонкощів мірошницької справи. Гребля, вода, надто болото – місце, де любить оселятися нечиста сила. Нар: // Нехай тебе ті кохають, // Що в болоті грають. // Нехай тебе ті любують, // Що греблі руйнують.

103

Шльонськ – польська назва Сілезії, області, яка нині входить до складу Польської Народної Республіки і частково до Чехословацької Соціалістичної Республіки. Україна підтримувала давні торгові зв'язки з Сілезією, а через сілезькі ринки – з іншими землями Західної Європи. Крім прядива,

сала, смальцю, воску та інших товарів, помітною статтею експорту були воли української степової породи.

104

Невтес – в античних міфах – Навт, супутник Енея в його мандрах. Богиня мудрості Мінерна наділила Навта пророчим даром.

105

Машталір – кучер.

106

Із шаповальського сукна – тобто свита з грубого сукна домашнього виробу.
// Тясомкою кругом обшита – обшита стрічкою із матерії.

107

Кобиляча голова – в українських народних казках фантастичне страховисько. Нар.: Стукотить, трукотить... «А що там?» – «Кобиляча голова лізе!» (Номис. – С. 231).

108

Коли, Нептун, мені ти дядько – Венера – дочка Зевса, який доводиться Нептунові братом, отже, вона племінниця останнього. Відомий також інший античний міф, згідно з яким Венера народилася з морської піни на узбережжі острова Крит. Підлешуючись до володаря морів Нептуна, на це й натякає Венера, називаючи його хрещеним батьком. До того ж дядько з боку батька вважається ближчою ріднею, ніж дядько з боку матері.

109

Кіш – військовий табір, обоз.

Сподар – господар, також – государ, цар. // Небіжчик – тут у значенні: бідолаха.

Це – пісенна строфа, одна на всю «Енеїду». Перелік пісень відкриває перлина в пісенній скарбниці українського народу – «Гей на горі та женці жнуть». Вона в перелицьованій, травестійній формі впливає в тексті поеми ще в четвертій частині (строфа 126) і натяком – у шостій (строфа 4). // Сагайдачний Петро (рік народження невідомо – 1622) – гетьман українського козацтва, талановитий полководець. Під керівництвом Сагайдачного українські козаки здійснили ряд успішних походів, виграли кілька битв. Помер від рани, одержаної у битві з турками під Хотиним. У пісні «Гей на горі та женці жнуть» фігурує також інший учасник цієї битви, запорізький кошовий, потім козацький гетьман Дорошенко Михайло (рік народження невідомо – 1628). Він користувався популярністю серед козаків, славився своєю хоробрістю. Загинув у битві під час одного з очолених ним походів на Кримське ханство. // Либонь співали і про Січ – пісень, де фігурує Запорізька Січ і запорожці, багато. Виходячи з тексту «Енеїди», якусь певну пісню назвати неможливо. Тут і в подальших рядках пісенної строфи Котляревський навряд чи мав на увазі конкретну пісню. Іде перелік історичних подій, яскравіше відображених у піснях, взагалі найпопулярніших пісенних сюжетів. Звичайно, в строфі, як і в усьому масиві українських народних пісень минулого, на першому місці за суспільною вагою та значенням – пісні про козацтво і Запорізьку Січ. // Як в пікінери набирали – пікінери – в первісному значенні цього слова власне солдати, які мали на озброєнні піки (списи). Тут йдеться про так звану Пікінерію: в 1764 р. за урядовим розпорядженням на Україні були сформовані з козаків Полтавського та Миргородського полків чотири військовопоселенські пікінерські полки. В 1776 р. з частини козаків ліквідованої в червні 1775 р. Запорізької Січі були утворені ще два пікінерські полки. Пікінери були позбавлені козацьких привілеїв, мусили відбувати військову службу і разом з тим сплачувати податки, виконувати державні повинності. Особливо постраждав від Пікінерії Полтавський полк. У 1769 р. вибухнуло повстання двох пікінерських полків – Дніпровського і Донецького – на півдні Полтавщини (на території нинішніх Кобеляцького та Нехворощанського районів), яке було жорстоко придушене. // Як мандровав козак всю ніч – сюди за змістом найбільше підходить пісня «Добрий вечір тобі, зелена діброво!» Крім тематичної ознаки, тут треба пам'ятати й про винятково високий естетичний смак І. Котляревського – знову конкретна вказівка на пісню дивовижної поетичної сили і глибини. // Полтавську славили шведчину – теж надто загальна вказівка і якусь певну пісню назвати неможливо. Йдеться, звичайно, про кампанію 1708-1709 років і Полтавську битву. // І неня як свою дитину з двора провадила в поход – мотив проводів матір'ю сина дуже поширений в українських народних піснях і на якусь певну пісню вказати важко. // Як під Бендер'ю воювали, Без галушок як помирали, Колись як був голодний год – можливо, в останньому рядку І. Котляревський мав на увазі якусь невідому нам пісню про голодовку в неурожайний рік, нерідке явище в усі давні, та й не такі давні часи. Однак дослідники «Енеїди» згадку про воєнні дії під Бендерами і «голодний год» пов'язують з конкретним епізодом однієї з російсько-турецьких воєн. У 1789 р. російські війська під командуванням

князя Г. О. Потьомкіна вели тривалу облогу турецької фортеці Бендери (нині місто Молдавської РСР, районний центр), яка закінчилася капітуляцією її гарнізону. Фаворит Катерини II бездарний воєначальник Потьомкін не дбав належним чином про постачання військ. Нестача провіанту, осінні холоди призвели до голоду, поширення епідемій. Подібні явища спостерігалися не тільки під Бендерами, а й під Очаковом, іншими фортецями, в інших епізодах численних російсько-турецьких війн протягом XVIII – початку XIX ст. Нар.: Бендерська чума. Добувсь, як під Очаковим (Номис. – С. 37). Не знав автор «Енеїди», коли писав ці рядки, що йому як учаснику походу проти Туреччини 1806 р. в чині штабс-капітана Сіверського драгунського полку доведеться воювати «під Бендер'ю».

112

Нар.: Швидко казка кажеється, та не швидко діло робиться (Номис. – С. 108).

113

Ся Кумською земелька звалась – в античні часи Куми – місто-держава на південному узбережжі Апеннінського півострова. Найдавніша грецька колонія в Італії.

114

Зо всіми миттю побратались, Посватались і покумались – названі види суспільно-побутових зв'язків, на яких трималася давня громада. Перелік по низхідній, за значенням. Побратимство – вища форма товариського єднання – було поширеним у козацькому середовищі (Низ і Евріал у п'ятій частині «Енеїди», побратими Назар і Гнат у п'єсі «Назар Стодоля» Т. Шевченка тощо). Сватами називалися не тільки рідні нареченого – нареченої, чоловіка – жінки, а всі, хто вступав у якусь обопільну угоду, купівлю-продаж та ін. Куми – хрещений батько по відношенню до батьків хрещеника і до хрещеної матері, батько дитини по відношенню до хрещеного батька, хрещеної матері.

115

Досвітки, вечорниці – вечірні зібрання молоді восени та взимку, на яких у буденні дні поряд з розвагами виконувалася певна робота (звичайно прядіння, вишивання), а в свята влаштовувалися гуляння. Інколи збиралися тільки на вечір, а спати розходилися по домівках, а інколи тут же в обраній і підготовленій для цього хаті дівчата гуртом лягали спати, а на світанні вставали, готували з принесеного сніданок і продовжували свої заняття. Певне, звідси і слова-синоніми: вечорниці-досвітки.

116

В ніска (носа) – гра в карти. Кількість гравців не обмежена. Здають по три карти. Гравець зліва від того, хто здає карти, починає ходити, говорячи партнерові: «Іду під тебе носа». // В пари – див. коментар: І, 37. // В лави – гра в карти. Микола Гоголь у своєму словничку до «Енеїди» так пояснює цю гру: «...У лави грають звичайно ушістьох. Сідають за стіл три проти трьох, здають карту і кожен грає з тим, що сидить навпроти, не втручаючись у загальну гру. Старша карта бере, і кількість таких взятків означає виграш; на чий з двох сторін їх більше, ті виграють, а сторона, що виграла, дає тій, що програла, стільки ударів джгутом, наскільки перевищено набрані взятки» (Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. – М., 1952. – Т. 9. – С. 511). // У помфиля – карточна гра, у якій старша карта – жировий валет. // Візок – див. коментар: І, 37. // В кепи – карточна гра в дурня. // В сім листів – тобто «в сім карт» (у старі часи карти називали ще «листами»).

117

Нар.: Хата на курячій ніжці (Номис. – С. 201).

118

Жовна – набряк залоз на шиї.

119

Сівілла – у стародавніх греків і римлян – ім'я жінок-пророчиць. Вони були жрицями при храмах бога-провидця Аполлона (Феба), пророкували звичайно в стані екстазу, як це подано в бурлескно-зниженому тоні далі, у 18 – 19-й строфах третьої частини «Енеїди». У Стародавньому Римі найбільш відомою була Кумська Сівілла (із Кум). У сцені першої зустрічі з Енеем Сівілла наділена рисами баби-яги, як вона постає в українській народній демонології. Далі – виступає в образі звичайної в ті часи баби-ворожки і шептухи. За віком Сівілла доводиться бабою, а то й прабабою Іванові Котляревському. Дівувала «при шведчині», яка припадає на 1708-1709 роки. Отже, «татарва набігала» пізніше, десь у 20-х, а то й на початку 30-х років. Сучасний історик О. М. Апанович пише: «Наприкінці XVII і в першій половині XVIII ст. вглиб української території татари, як правило, пробиратися вже не могли. На Лівобережній Україні в першу чергу терпіли від них Полтавський та Миргородський прикордонні полки, на Слобідській – Бахмут і Тор» (Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 127). // Вважають, що згадана Сівіллою «перша сарана» – це особливо спустошливі нальоти сарани на південні українські

степи у 1748-1749 роках. На боротьбу з нею були кинуті всі козацькі полки. // Коли ж був трус, як ізгадаю – одинадцятитомним «Словником української мови» слово «трус» зафіксоване як у значенні: «метушня, сум'яття, тривога», так і в значенні: «Ретельний огляд офіційними особами кого-, чого-небудь для виявлення прихованого, недозволеного або вкраденого; обшук». Зміст коментованої строфи підказує, що це слово вжите саме в останньому значенні. Тут йдеться про якусь масштабну акцію, яка залишила по собі дуже недобру пам'ять у народі. Очевидно, автор поеми має на увазі так званий Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 років, проведений тодішнім царським намісником Рум'янцевим-Задунайським з метою підвищення податків і остаточного покріпачення селянства, ліквідації залишків політичної автономії України. І хронологічно слово «трус» – на своєму місці в розповіді Сівіллі. Сівілла чи не єдиний з усіх неепізодичних персонажів «Енеїди» – звичайна селянка. Крім самохарактеристики, мови, про це говорить її одяг, поведінка, манери. На ній плахта з дерги. Одержавши від Енея плату, Сівілла сховала «грошики в калитку, піднявши пелену і свитку» (IV, 4). М. Сумцов у статті «Побутова старовина в «Енеїді» (1905) зазначав, що селянки «так і тепер місцями зберігають гроші». Це можна сказати і про пізніші часи.

120

Сівілла, як знахарка і шептуха, перелічує хвороби і напасті, які може відігнати магічною силою відомих їй замовлянь. Тільки «на звіздах» українські ворожки, наскільки відомо, не гадали. Цим займалися вішуні і ворожки у багатьох інших народів, у тому числі стародавніх Греції та Риму. Першою серед бід, з якими вдаються до ворожки, названа трясця, тобто пропасниця. Та під трясцею розуміли не тільки пропасницю, а й інші хвороби, що супроводжувалися високою температурою, лихоманкою. У відомих народних замовляннях минулого названо близько двох десятків видів трясці. Заушниця – налив за вухом. Волос – налив на пальці руки. // Уроки – урок, або пристріт – неміч від лихого ока, тобто погляду поганого чоловіка, чи взагалі погляду в недобру годину (рос. сглаз). Віра в магічну силу людських очей відома з давніх-давен, знайшла вираз у біблій, інших письмових пам'ятках минулого. // Переполохи виливати – тобто знімати психічну травму кимось або чимось переляканої людини. Ось один з народних способів виливання переполоху, записаний етнографами сто років тому: «Знахарка наливає в миску небагато води, окремо розтоплює віск і лле його у воду, тримаючи миску над головою хворого. При цьому шепче: «Господи, поможи мені поворожити, переполох виливати хрещеному, народженому і найдений і напитаний, подуманий, погаданий, од всякої звірини» (К. с. – 1885. – Кн. 12. – С. 737). Такий спосіб застосовують, коли вважають, що людина налякана якоюсь твариною. По формі застиглого у воді воску знахарка вгадує, що злякало хворого. Переполох вважається вилитим, певне, разом з водою. // Гадюк умію замовляти – окремі знахарі нібито вміли скликати і замовляти змій, могли своїми заклинаннями врятувати людину, яку вкусила змія. На давніх картинках знахаря інколи малювали в оточенні змій.

121

Каплиця – культова споруда у християн, призначена для відправ і молитов. Становить собою невелику церкву без вівтаря, інколи – простий стовп з

іконою. Тут – бурлескне змішування, ототожнення християнської каплиці з язичницьким храмом. // Там Фебові ти поклонись – Феб (ясний) – друге ім'я Аполлона. Бога сонця, бога-провидця, сина Зевса, брата-близнюка богині Артеміди. Культ Аполлона – один з найдавніших і найпоширеніших у Греції та Римі. Покровитель мистецтва і муз, бог лікування. Жерці храмів Аполлона були віщунами-провидцями. В ролі такого жерця виступає Сівілла, «ясного Феба попадає».

122

Сивиллу тут замордовало – в бурлескно-зниженому стилі зображено віщування Сівілли в стані пророчого екстазу.

123

Орфей – знаменитий співець, син Аполлона. Еней згадує одну з легенд про Орфея. Коли померла його кохана дружина Еврідіка, Орфей спустився у підземне царство Плутона, щоб повернути її на землю. Його спів і гра на арфі так зачарували владик підземного царства, що вони дозволили Еврідіці повернутися до живих, з тією одначе умовою, щоб Орфей дорогою жодного разу не оглянувся на неї. Орфей не витримав, оглянувся і втратив Еврідіку навіки. // Геркулес, Геракл – в античній міфології улюблений народний герой. Звільняючи людей від різних бід і страховищ, здійснив дванадцять легендарних подвигів. Один з них – виведення силоміць з підземного царства страшного триголового пса Цербера, що стеріг вхід до пекла, нікого не випускаючи звідти. У своїй травестії Котляревський уподібнює Геракла до героя української народної легенди Марка Проклятого, однаке не називаючи останнього. Марко Проклятий (або Пекельний) теж спустився у пекло, «всіх чортяк порозганяв» і визволив звідти козаків-запорожців. Легенда про Марка Пекельного, – український народний варіант сюжету про великого грішника, а разом з тим і варіант апокрифічного оповідання «Про збурення пекла», – у другій половині XVII ст. зазнала віршованої обробки (див.: Українська література 18 ст./ Упоряд. О. В. Мишанич. – К., 1983. – С. 185–192). // Охвота – старовинний верхній жіночий одяг.

124

Тобі там буде не до чмиги – тут у значенні: буде погано, скрутно. // До шмиги – до речі, доладу, гаразд. Чмига, шмига – рівно вистругана дощечка, яка служить нівеліром при набиванні жорна у млині. // Як піднесуть із отцом фіги – тобто завдадуть великої неприємності, залишать у дурнях. Фіга – плід фігового дерева, інжир. Дорогі, привозні ласощі; сушені фіги – один з предметів чумацького промислу до Криму. // Лунь – хижий птах родини яструбових, зараз зустрічається рідко, хоч водиться на Україні майже повсюдно. Нар.: «Щоб тебе лунь вхопила!» (Номис. – С. 73).

Мені дай зараз за роботу – Сівілла уже вдруге нагадує про плату (вперше: «...і мені що перекинь» – III, 17), заздалегідь хоче вирвати плату за послугу, хоч добре знає звичай: наперед не платять. Еней пропускає повз вуха домагання скупі баби-яги, і та, ніскільки не образившись (торг е торг), продовжує давати свої настанови, а потім веде до пекла. Плату вона одержить уже після повернення з пекла. // Мусоватъ – міркувати, зважувати.

В лісу великому, густому, Непроходимому, пустому – у книзі мовознавця А. Непокупного це місце коментується так: «Тут увага мимоволі спиняється на слові пустий, яке контрастує зі своїми попередниками – густий, непроходимий (порівняймо прислів'я де густо, де пусто), хоча воно й стоїть в одному ряду з ними як однорідне. Проте враження несумісності складається лише в нашого сучасника. Що ж до українського читача кінця XVIII ст., якому була адресована «Енеїда», то без сумніву прикметник пустий у поданому контексті він недвозначно сприймав як синонім дикого. Саме від слова пустий, дикий і утворилася назва, якщо скористатися виразом Котляревського, лісу великого, густого, непроходимого – пуща» (Непокупний А. П. Балтійські родичі слов'ян. – К., 1979. – С. 99).

Згідно з античними міфами, той, хто хоче повернутися назад з підземного царства Плутона, мусить мати при собі золоту гілку з чарівного дерева – символ життя. Взагалі золота гілка в легендах. багатьох народів – чудодійний талісман, який відкриває дорогу в недоступні місця або до скарбів. І. Котляревський переосмислює цей міф у дусі української народної творчості, легенд, пов'язаних з прадавнім, ще доби язичества, святом Івана Купала. Раз на рік, рівно опівночі в Купальську ніч (з 23 на 24 червня за ст. ст.) десь у глухому, дику лісі зацвітає папороть. Хто зірве чудесну квітку папороті, той опанує таємничими силами, матиме змогу здійснити свої бажання, добуде закопані скарби і т. ін. Зірвати квітку папороті дуже нелегко не тільки тому, що вона рідко трапляється, а й тому, що її стережуть злі духи, нечиста сила. Інколи, щоб добути цю квітку, входять у спілку з нечистою силою. У наступних 29 – 33-й строфах поеми Еней у пошуках і добуванні золотої гілки зустрічає такі ж перешкоди, як і герої народних казок та легенд у походах за квіткою папороті. Народні купальські легенди використав і шанувальник «Енеїди» російський письменник М. Гоголь у повісті «Ніч під Івана Купала».